

« Դասք » եւ « լոյս » երկու համանունն բառ եր են նախնական սրբազան լիզուին մէջ : Եւ առանց պատճառի չէ այդ : Լոյսը կերպով մը բնութեան խօսքն է : Եւ խօսքն ալ մտքին լոյսն է : Տրեգերը մտիկ կ'ընէ եւ կը պատասխանէ : Յարիւն-նական խօսակցութիւն մը կ'անցնի բնութեան եւ հոգիին միջեւ : Ե՞՞՞՞ հոգիին շարժմանը , գլուխադրեր ինչ որ միւսը կ'ըսէ , այդ շիակցուած յԹին բնութեանը , եղածի պէս պիտի ըլլար :

Ժ. ՄԻՇԷ

Է Ա Յ Ո Ւ Ա Ծ Է

Ա Ն Ա Ն Ի Տ Ի

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԵՇՐԶԱՆԻ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻԻՆԸ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՆԸ ՊԵՏԻ Է ԿԱՆԽԻԿ ՎՃԱՐՆԷԼ

1907

Բ Ա Չ Մ Ա Վ Է Պ

1907

ՎԱԹՄՆԵՐՈՐԴ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՏՄՐԻ

Բազմալիկ, հանդէս Հայկական Ճեմարանի, նուիրուած ազգային գիտութեանց, գեղեցիկ դպրութեանց, հայկական այժմէութիւններու, կը ներկայացնէ Բանաստուգութիւններ եւ Թղթակցութիւններ՝ Հայոց պատմութեան, մատենագրութեան, գեղարուեստներու մասին. գրական բաժնին մէջ՝ Քնարերգութիւններ, Թատրերգութիւններ, Վեպեր. նորութեանց բաժնին մէջ՝ տեղեկութիւններ նորագոյն գրքերու, հանդէսներու, դէպքերու մասին: Իր նպատակն է բարձրացնել հայ ժողովուրդը՝ Գիտութեամբ, Գեղարուեստով, լիակատար գիտակցութեամբ իր Անցելոյն եւ իր Դարուն: Գինն է Ֆր. 10, առլար՝ 2, բուպի՝ 4: Դիմել ուսումնական թղթակցութեանց համար. Rédaction de la Revue Bazmavap. բաժանորդագրութեան համար.

Imprimerie Arménienne — St. Lazar Venise (Italie)

ԼՀՅՍ ՏԵՍԱԻ

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

ՀԱՅ ՔՆԱՐ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

Չայնագրեց եւ դաշնակեց

ԿՈՄԻՏԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Գին 10 ֆրանկ

Գնել ուղղոյները պէտք է դիմեն հետեւեալ հասցէին.

Monsieur E. Demetz

2, Rue de Louvois, Paris

LES TROUVÉRES ARMÉNIENS

Traduction française

AVEC UNE INTRODUCTION

par

ARCHAG TCHOBANIAN

Գինն է 3 ֆր. 50

Գնել ուղղոյները պէտք է դիմեն՝

Librairie du Mercure de France

26, Rue de Condé, Paris

ԱՆԱԾԻՏ

Հ Ա Ն Դ Է Ս Ա Մ Ս Ե Ա Յ

Ազգային, Գրական, Գեղարուեստական

Թ. ՏԱՐԻ 1907

ՀՈԿՏ.-ՆՈՅ.-ԴԵԿՏ.

Թիւ 10-11-12

ԱՍԵՓԱՆ ՓԱՓԱՉԵԱՆԻ ՅՈՒՇԱՏԵՏԻՐԸ

(Շար. եւ վերջ)

Փափազեանի յուշատետրը, ինչպէս կ'ըսէր զայն ինձ զրկող բարեկամս, կը հաստատէ մէկ քանին այն տեսութիւններէն զոր յայտնած էի Պատասխանատուութիւնները յորումս մէջ, Անոր մէջ ըսած էի թէ Պերլինի վեհաժողովի միջոցին, հայ պատգամաւորութիւնը հայկական դատը չափազանցօք էն յանձնած է Անգլիոյ, եւ Ռուսիոյ հանդէպ ցուրտ, նոյն իսկ մերթ թրչնամական վարմունք ունեցած է. յուշատետրը կը հաստատէ ասիկա. Ըսած էի թէ այդ պահուն՝ Հայ ազգը սա երկու բանէն մէկն ընկուէր: 1. — կա՛մ Ռուսիոյ հետ համաձայնի, պահանջել բազէ ի բաց որ սուսական գրաւումը պահպանուի Հայաստանի մէջ, (եւ վաւանը որ Հայոց կը սպաննար՝ սուս բանակին հետանալէն յետոյ՝ շատ բնական պիտի կացուցանէր այդ պահանջումը՝ նոյն իսկ յայտ Անգլիացոց), օգտուել լրջօրէն Լորիս-Մէլիքօֆի պէս ուժէ մը, հետեւիլ անոր խորհրդին, աչքատիլ Կիլիկիոյ մէջ ստանալ ինքնավար ընտրութիւն մը, իսկ մեծ Հայաստանի մէջ՝ սուսական հովանաւորութիւն, 2. — եւ կա՛մ զիմել բոլոր պետութեանց՝ բայց միշտ մասնաւոր խնամքով եւ զգուշաւորութեամբ՝ Ռուսիոյ՝ որուն քանակը Հայաստան երդն, խնդրել եւրոպայէն որ եւրոպական պե-

տութեանց հաւանութեամբ ընտրուած հայ վալի մը գրուէր Հայաստանի վրայ որոս քանակին փաշտելն առաջ, եւ այդ վալիին երկիրը կարգ կանոնի դնելու համար ընկիւք ջանքերը եւրոպական երաշխաւորութեան տակ աանուէին, այս ծրագրին իրագործման համար աչքատելու գործը յանձնուէր Նուպար փաշային — լուսագոյն վալի մը՝ Հայոց համար երազել իսկ կարելի չէր: Արդ, Պոլսոյ հայ դիւանագիտութիւնը բնաւ մաքէն չէ անցուցած Լորիս Մէլիքօֆէն «լրջօրէն» օգտուել, իսկ Նուպարին մերժած է Հայոց դատին ներկայացուցչի պաշտօնը յանձնել: Այս բոլորը սրոշապէս կը հաստատուի Փափազեանի յուշատետրով: Ահա այն կարգները ուր Լորիս Մէլիքօֆի եւ իր ծրագրին մասին կը խօսի Փափազեան.

«16/28 յունիս. — Յանկարծ Մէլիքօֆ զօրապետը եկաւ. ուրախութեամբ շրջապատեցինք զինքը. իսկ մը մտերմական խօսքերէն յետոյ խնդրեցինք որ բարեխօսէ մեր գործոյն համար Կորչաքօֆի քով. «Պիտի գնամ, կը խօսիմ, ըսաւ, բայց ես զինուորական եմ, դուք գործեցէք, եւ կառավարութեանց մէջ խտրութիւն մը՝ գնէք, ամենուն հետ մէկ ձեռով վարուեցէք, ամենէն օգուտ քաղել ջանացէք. Թ դար է որ Հայ ազգին այսպիսի բարեպատեհ առիթ մը չէր պատահած. օգուտ քաղելու է:»

«Յետոյ Նարպէյի հետ ներքին սենեակը առանձնացաւ եւ ապա մեկնեցաւ:»

Փափազեան ամբողջապէս ի գիր չէ առած

ամէն ինչ որ ըսած է Լորիս Մէլիքօֆ, զանց ըրած է նոյն իսկ անոր այդ օրն իսկ ըրած ամենակարեւոր յայտարարութիւնը. « Մի՛ ջանաք Մեծ Հայաստանի մէջ ինքնավարութիւն ձեռք ձգել. աչքերնիդ դէպ ի կիլիկիա դարձուցէք, Ռուսները կ'օգնեն ձեզի այնտեղ : »

Ուրիշ տեղ մը սակայն, Փափազեան սապէս կը ներկայացնէ Նարպէյի ծրագիրը, որ պէտք է ըլլայ նոյն ինքն Լորիս Մէլիքօֆի ծրագիրը. « Խորէնի ծուռմուռ ընթացքը յայտնի կ'երեւի. այսպիսի պաշտօնի մէջ իրեն երբեք չվստահուիր. իրեն համար մասնաւոր փրոկրամ մ'ունի զոր յաջողցնելու համար ամէն գաղտնի բանակցութիւնները կ'ընէ եւ զմեզ ալ մոլորեցնել կը ձգնի . . . »

« Իր փրոկրամն է . . . »

« 1. — Ռուսական հայ վալի դնել Հայաստանի. Երինակի համար Մէլիքօֆը(1) : »

« 2. — Կիլիկիայով զմեզ զբաղեցնել եւ վերին Հայաստանէն վար իջնել՝ Ռուսին առջեւ թու՛մք չըլլալու համար : »

« 3. — Ռուսական օֆիսիստիսն : »

Մեծ Հայաստանի ռուսական գրաւումը, նոյն իսկ ռուս բանակին Հայաստան մնալը՝ գէթ մինչեւ նոր բեժմի մը հաստատումը ոչ միայն չեն ուզած մեր պատգամաւորները (բաց ի Նարպէյէն), այլ զայն նկատած են իբր չարիք, իբր առանց վարանելու մերժելի բան մը. տեղ մը Փափազեան կը գրէ. « 6/18 յունիս. — Պիւլովի տեսակցութեան մէջ, Նարպէյ (ռուսական) օքրեփաստօնի խօսք ըրեր է, զոր արգիլեցինք արտասանել ուրիշ անգամ : »

Տարօրինակ չէ՞ այս հակակրութիւնը ռուսական գրաւումին դէմ, որ՝ եթէ կատարուէր՝ անտարակուսելի կերպով պիտի սար թրքահայոց գէթ պատուոյ, կեանքի եւ ինչքի ապահովութիւնը, զոր « ժողովուրդը » կը ցանկար ամէն բանէ առաջ, Հակառակ որ պատերազմէն անմիջապէս առաջ եւ պատերազմի միջոցին, թուրքը ջարդած, կողոպտած ու անպատուած

(1) Յայտնի է որ Նարպէյի այս ծրագիրը Մէլիքօֆի հետ համաձայնութեամբ կազմուած է: Մէլիքօֆի վերև յիշուած խօսքերուն « ես զինուորական եմ, ևն. » պէտք չէ բնականաբար տառապէս հաւատալ. « զիս քանտիտա ներկայացուցէք » չէ ուզած ըսել, բայց եթէ ազգը ուզէր՝ համաձայն էր ինքը հաւանականաբար :

էր Հայաստանի Հայերը, հայ պոլիտիկոնները կը նախընտրէին թուրքը Ռուսէն, որ արդէն իսկ արեւելեան Հայաստանի մէկ կարեւոր մասը գրաւելով՝ հոն հաստատած էր կատարեալ ապահովութիւն պատուոյ, կենաց եւ ընչից : « Ազգակուլ » Ռուսին տիրացուական վախն է միշտ որ այդ զգացման խորը կը թաքչի, եւ ծայրայեղ, օղային, անհիմ յոյս Անգլիոյ վըրայ դըրուած եւ որու համեմատ այդ պոլիտիկոնները կ'երազէին ունենալ ինքնավարութիւն մը շնորհիւ Անգլիոյ եւ մինչեւ իսկ հաւանութեամբ թուրքին, — մինչդեռ Նուպար որ « թրքասէր », նոյն իսկ « թուրքի մարդ » կը կարծուի Ս. Փափազեանէն(1), որոչապէս յարգանք կը մատուցանէ Ռուսին առ Հայութեան մէկ մասն ըրած բարիքին՝ « Երեւանի ռուսահայկական նահանգին ժողովուրդը երեսուն տարուան ընթացքին մէջ կրկնապատուած է : »

Եւ ինչո՞ւ՝ վերջապէս՝ այդ անհասկանալի յոյսը դնել Անգլիոյ վրայ. եթէ Անգլիոյ ազատականներուն վեհանձն ու Արեւելեան քրիստոնէից բարեկամ ուղղութիւնն էր այդ յոյսը ներշնչողը, պէտք էր ըմբռնել թէ այդ անգլիացի ազատականներն իսկ ուրիշ բան չէին ըներ բայց եթէ Ռուսիոյ թեզը պաշտպանել՝ ընդդէմ իրենց պահպանողական հայրենակիցներուն, այդ ազատական Անգլիացիները պիտի իրենք իսկ ապչէին եթէ իմանային թէ Հայերը չէին ուզեր ռուսական գրաւումին պահպանումը : Գալով պահպանողական Անգլիային, որ կառավարութեան գըլուխն էր, ակներեւ էր անոր հակակրութիւնը Արեւելքի քրիստոնեաններուն ո եւ է ինքնավարութիւն, ո եւ է առանձնաշնորհում տալու գալալիսարին. անոնց ուղեգրի՞ն էր՝ պահպանել թուրքիան նոյնութեամբ՝ իբր պատուար Ռուսին առջեւ, թուրքիան՝ պաշտպանելով՝ զայն Անգլիոյ ճորտը դարձնել եւ տիրապետել այնտեղ միահեծան. պահպանողականներուն ամենէն

(1) Ճիշդ է որ Նուպար ռուսասէր չէր, բայց թուրքի մարդ բնա՛ւ : Ինքզինք կը ձեռնդրէր թուրքի մարդ, երբ կը խորհէր թէ պէտք էր այդպէս ընել՝ աւելի դիւրաւ թուրքին ձեռքէն խլելու համար ինչ որ կ'ուզէր խլել. այդպէս ըրած է եզրփակական հարցին մէջ : Ու եթէ պաշտօնական պատգամաւոր ընտրուած ըլլար, անշուշտ՝ առանց թուրքին հետ բացէ ի բաց աւրուելու՝ պիտի գիտնար « գործածել » ռուսական ուժը :

ագնուամիտը ուրիշ բան չէր խոստանար քրիստոնեաներուն բայց եթէ պարզ հանգստութիւն, հալածանքի զազարում, « ընդհանուր » բարեկարգութեան մը, օրինապահութեան մը նպաստաւորում Զէ՞ որ մեր պատգամաւորները առաջին քայլին իսկ տեսած էին թէ ո՛րքան փակ էր պահպանողական Անգլիան Հայութեան սրտին ամենահիմնական բաղձանքներուն. Սուղպէրի ընդունած է անգամ մը Լոնտոնի մէջ պատգամաւոր իրիմանը, եւ խոստացած է որ Թուրքիան պիտի վերանորոգուի եւ թէ Հայերն ալ պիտի ունենան « բարօրութիւն, խաղաղութիւն եւ ազատութիւն » — բառե՛ր, առանց երաշխաւորութեան, նման ժէճոն Թիւրքերու խոստումներուն : Բոկ Պիքօնսֆիլա, Անգլիոյ գերագոյն վարիչը, եւ ոչ իսկ հաճած է ընդունիլ հայ պատգամաւորները. տեսէք թէ ի՛նչ կը գրէ այդ մասին Փափազեան :

« 2/14 Յունիս. — (Խրիմեան) ինձ բացատրեց (ի Լոնտոն) ըրած ձեռնարկները, Պիքօնսֆիլաին եւ Անգլիոյ թագուհւոյն շնորհայանալուն պատճառները. առաջինին փորձեր է. երկրորդին՝ ո՛չ : (Զերազ պատմած էր ինձ՝ լոնլեայն պահելու պայմանա՛ թէ Պիքօնսֆիլաէն ընդունելութիւն խնդրելու համար ինք խնդրագիր մատուցեր է. Գ. Փ. ալ իր կողմանէ նոյնը ըրեր է եւ Կ. Յակոբեան ալ միեւնոյնը. իրարու ետեւէ երեք հատ առանց մէկ մէկու գիտութեան : այդ ամբարտաւան անձն ալ (Պիքօնսֆիլա) պատասխաներ է թէ Սուղպէրի հետ տեսնուեր է (Խրիմեան), բաւական է :

« 5/17 յունիս. — . . . Պոլսէն հեռագիր եկաւ յանձնարարող թէ Պիքօնսֆիլաին հետ տեսնուելու միջոց գտնենք եւ այս մասին դիմենք նաև Մելքոն խանին :

« 6/18 յունիս. — . . . Պիքօնսֆիլաին եւ Անտրասիին յատուկ նամակ գրուեցաւ :

« — 8/20 յունիս. — Պիքօնսֆիլաէն Օսթէնլի անուն անձը եկաւ. կը-ցաւի որ շատ զբաղած ըլլալուն համար չկրնար հայ պատգամաւորներն ընդունիլ. կ'ուզէ որ գրով հաղորդուին իրեն խնդիրներնիս :

« — 17/29 յունիս. — ... Նարպէյ եւ Զերազ գացին (Ֆրանսական երեկոյթին) եւ ի՛նչ գեղեցիկ արդիւնք . . . Մելքոն խանի միջոցաւ Պիքօնսֆիլաի ներկայացեր են, պայմանաւ որ

խաղախան երեքի վրայ չխօսուի. շատ մարդավարութեամբ ընդուներ է : »

Իսնք հիմա այն հատուածներուն որ կը վերաբերին Նուպարի հարցին .

« 9/21 Յունիս. — Պոլսէն հեռագիր, որ կը պատուիրէ մոռնալ Նուպարի ակունկն ռակամ :

. . . Նուպարի մասին հեռագրին վրայ բարկացաւ Հայրիկ եւ յայտարարեց ինձ թէ « Պատրիարք եւ դու պատասխանատու էք, այսուհետեւ ես չեմ պատասխանատու, ինչպէս կ'ուզէք, այնպէս ըրէք :

« 12/24 Յունիս. — . . . Խրիմեան առանձինն հրաւիրուեցաւ Մելքոն խանէն. Զերազ կը կասկածի որ Նուպարի համար եղած ըլլայ եւ զանի բերել տալ փորձեն :

« 14/26 Յունիս. — . . . Գիշերը Աւստրիական զեպանատան երեկոյթին գացին : Երեկոյթին մէջ, Մելքոն խան Հոննելոնէ իշխանին քով Նուպարի հոս գալը կարեւոր դասեր է : Զերազ ինձ հարցուց թէ ի՛նչ պիտի ընենք եթէ գայ. « անոր ալ դիւրին ճամբան կը գտնենք » ըսի, եւ որոշեցինք գրել Պոլիս :

« Խրիմեան աւելի համարում ունի Նուպարի վրայ քան Պոլսեցիներուն, իսկ իմ վրաս աւելի քան Պոլսեցիներուն . . .

« 15/28 Յունիս. — Նուպարի Մեմուռան եկաւ (1) :

« ... Գարաթէոսորի Խրիմեանի ըսեր է թէ հայ վալի չըլլար. ինքն ալ հաւատացեր է եւ իբր կարեւոր բան կ'ուզէ հեռագրել ի Պոլիս որ հայ վալիով բաւականանալ համոզուին, վասն զի Նուպարի խորհուրդն է, եւ Նուպար ինքը վալի ըլլայ տէ՛ ինչ կ'ըլլայ ըլլայ հայ ազգը. այս մասին գրեցինք ի Պոլիս, որ արթուն կենան եւ եթէ զուար այդ կարգի որոշում մ'ընէ, դեմ ելնեն այդ անձին որ կ'երեւի թե Բարիզի թուրք դեսպանին եւ քերեւս այլոց հետ ալ խորհրդակցութիւն ունի Հայոց խնդիրը թերեւցնելու եւ պատեհութիւնը կորսնցնելու համար . . . (2).

(1) Ոչ միայն Նուպար չէ մերժած Պերլին գալ Հայոց համար աշխատիլ, այլ՝ տեսնելով որ զինքը չեն հրաւիրեր՝ գէթ իր «մեմուռան» ուղարկած է :

(2) Այս տողերուն մէջ արդէն երեւան կուգայ՝ որոշապէս՝ ստրկացած Հայրեմեան կործանարար հիւանդոտ « կասկածոտութիւնը ». Նուպար կը նկատուի արդէն իբր պարզ դատեան, իբր « Թուրքի մարդ », այն Նուպարը

« . . . Թանի թղթակցէն իմանալով որ Նուպար իր մեմուառը խրկեր է Վատինկթոնի՝ իրրեւ բացատրիչ Հայոց խնդրոյն (անշուշտ մեքերը նախապաշարեղու համար) ըսի որ թեւ զարնենք եւ հասկցնենք թէ ուչ մնաց իր մեմուառը եւ մենք մեր թղթերը արդէն տուած ենք: Խրիմեան ըսաւ որ « Պիքթոնսֆիլտ եւ Վատինկթոն ուզեցին մեր թղթերը եւ մենք ալ տուինք » գրենք, եւ ուզեց նախ տեսնել Մելքոն իմանք :

« — Հայրիկ, ըսի, սպասել չըլլար. հեռագրով իմացնենք (Նուպարին) որ հասկնայ թէ մենք իրեն չենք հետեւիր. երկու կերպ աշխատիլ չըլլար, չեաւ կ'ըլլայ մեզ. մանաւանդ որ Պոլիս ըսաւ մեզ՝ « (Նուպարի) անունն անդամ մտցէք » :

« — Ես Պոլիս-Մոլիս չգիտեմ. ես անոր հրահանգներուն հետեւիլ պարտաւոր չեմ, պարագաներուն պիտի հետեւիմ. ես ան մարդը (Նուպարը) չեմ կրնար կոտրել. պիտի շահիմ զայն » , ըսաւ :

« — Հայրիկ, ծանր են վայրկեանները, չենք կրնար երկու ճամբայ բռնել. այսօրուան գործը վաղուան չենք կրնար ձգել. պէտք է զարնենք հեռագիրը, ստիպողական է :

« — . . . Ես այդպիսի հեռագիր չեմ ստորագրիր, ըսաւ, եւ ոտքի ելաւ մեկնեցաւ :

« — Ես կը ստորագրեմ, ըսի, եւ Չերազի պատրաստել սուրի հեռագիրը զոր ինքը ստորագրեց եւ յետոյ նամակ մը խմբագրելով՝ Չերազ թարգմանեց եւ այն ալ ստորագրելով մեր թըղթերովը միասին զրկեցինք Նուպարին :

18/30 Յունիս . — . . . Մելքոն իմանի հետ առանձին տեսնուեցայ : Գրեր է Նուպարին որ գայ(1): Խրիմեան Նուպարի վալիութեան համար կ'աշխատի եւ իր քաղաքականութիւնն ալ հակառուս երեսնալն է :

« Չերազ սովորականին համեմատ յուզեալ որ Եղիպտոսը Թուրքին ձեռքէն խլեց, ուզեց զայն անկախ դարձնել, չկրցաւ, բայց գէթ ազատեց զայն Թուրք լուծէն և Անգլիոյ ազնիւ հովանաւորութեան տակ անցնելուն պատճառ եղաւ . . . դաւաճա՛ն, այն մարդը որ գրած էր իր այդ «մեմուառը», անտարակուսելի հայ ազգատէրի — ու միանգամայն ճարպիկ դիւանագետի — հոյակապ արտադրութիւն . . .

(1) Ի՞նչպէս գար, երբ պաշտօնապէս պատգամաւորութիւնը իրեն գրեր էր որ չգայ :

է. ըսի իրեն որ արի կենայ. բան չեն կրնար ընել. ոչինչ կ'ըլլայ Պոլսոյ որոշմանց եւ հրահանգներուն հակառակ :

« — Պոլսէն հեռագիր եկաւ որ կ'ըսէ՝ Առանց հայ վալիի եւ հայ պաշտօնատարներու բարեկարգութիւնը խտրեալան է(1) :

. . . Սեղանին վրայ ալ (Խրիմեան) ինքզինքը գովեց եւ Նուպարի Մեմուառը :

« Աշխարհք Նուպարին վրայ շինուած է, զարմանալի բա՛ն . . . Պաշտօն մ'ունի (Խրիմեան), պատգամաւոր է. փոխանակ այդ պաշտօնը տուողներուն հետ խորհրդակցելու եւ անոնց հետեւելու, կ'երթայ Նուպարին կը հետեւի, անոնց հակառակորդի(1) :

« — Պատրիարքին գրեցի Խրիմեանի այս ընթացքը. Նուպարի վալիութեան խնդիրը զոր կը պաշտպանէ; նաեւ Մելքոն իմանք : »

Այն յօդուագներուն մէջ զոր գրեց Պասախանսառուքիւնները յօդուածիս ի պատասխան, Պ. Չերազ ջանաց հասաատել թէ Նուպար չէր եկած Պերլին՝ որովհետեւ ինքն իսկ այդ բանը զժուարացուցած էր՝ պայման գնելով որ կուգայ միայն եթէ եւրոպական պետութեան մը լիազօրները զինքը հրաւիրէին. Ինձի դժուար կը թուի հաւատալ որ Նուպարի պէս գործնական մտքով մարդ մը դնէր այդպիսի պայման մը որ անգործապրելի էր : Ինք շերտօրէն կ'ուզէր դեր մը կատարել հայկական խնդրոյն մէջ, ատիկա Պ. Չերազ ինքն ալ կ'ընդունի. ինչո՞ւ ուրեմն իր ձեռքով խաչընդոտներ ստեղծէր իր բազմաքին իրականացման առջեւ : Պ. Չերազ կը գրէ թէ Նուպար՝ եթէ նոյն իսկ գար Պերլին՝ մտադիր էր պաշտօնապէս իրը Հայոց ներկայացուցիչ չգործել, այլ իբր մասնաւոր անհատ, իբր խորհրդական, պայմանով միայն որ իր ծրագիրը ներկայացուէր Վեհաժողովին Ատիկա կ'ըմբռնեմ: Նուպար, որ կ'ուզէր ընտրելի ըլլալ Հայաստանի ընդհ. կուսակալութեան, չէր կրնար պաշտօնապէս իրեն համար աշխատելու ձեռն

(1) Եթէ հայ վալի կ'ուզէին Պոլսէն, ինչո՞ւ իրենք իսկ չէին առաջարկեր Նուպարը իբր « քանտիտա » . կարելի էր լաւագոյնը գտնել :

ունենալ: Կարեւորը իր Պերլին գտնուիլն ու ան-
ձամբ աշխատիլն էր. արդիւնքը միեւնոյնը, եւ
նոյն իսկ լաւագոյն, պիտի ըլլար: Իր Պերլին
չգալուն պատճառը Պոլսոյ խումբին չկամու-
թիւնն է:

Յուշատետրին այն կտորները զոր վերեւ
յիշեցի՝ այս մասին շատ յստակ են. Նուպար
կ'ուզէ գալ, եւ պոլսական հրահանգը իրեն կ'ըսէ
« Տեղը նստէ »:

Պ. Չերազ գրած էր նաեւ թէ նոյն իսկ եթէ
Նուպար եկած ըլլար՝ ասարբեր արդիւնք մը պի-
տի չկարենար ձեռք ձգել իր ծրագրով, քանի
որ՝ անսնելով որ զինքը չեն հրաւիրեր՝ Նուպար
չկրնալով հանգարտ կենալ, իր ծրագիրը հրա-
տարակած էր Լոստոնի Նայնրիկ Սեկրիտիին մէջ
եւ Պերլինի Վեհաժողովէն յետոյ՝ հրաւիրուած
Պիքոնսֆիլտին՝ անձամբ ալ զայն պաշտպանած
էր անոր մօտ, առանց ո եւ է արդիւնք ձեռք
ձգելու: Համամիտ չեմ այս մասին Պ. Չերազին.
ծրագիր մը միմիայն թերթի մը մէջ հրատա-
րակուելով, կարեւոր արդիւնք մը չի կրնար
տալ, բայց կարող է տալ՝ եթէ զայն յղացողը
իր անձին, մտքին, իր հեղինակութեանը, իր
գործունէութեան բոլոր միջոցներուն զէնքերով
ամրացած՝ պաշտպանէ զայն ինքն իսկ. եթէ
փոխանակ անձնագէտ գործած ըլլալու, Քավուր
իր ծրագիրը հրատարակած ըլլար թերթի մը մէջ,
Իտալիան երբեք կազմուած չէր ըլլար: Իսկ
Պերլինի Վեհաժողովին յետոյ՝ թէեւ Նուպար
անձամբ բացատրած է Պիքոնսֆիլտին իր ծրա-
գիրը, բայց արդեւ ուշ էր. հարցը փակուած
էր. ուսական բանակը Հայաստանէն ելած,
Պերլինի դաշնագիրը խմբագրուած, Տաճկաստա-
նի բաղըր վճուուած էր՝ գէթ բաւական երկար
ժամանակի մը համար. այլ եւս կարելի չէր ար-
մատական փոփոխութիւն մը մտցնել Տաճկաս-
տանի մէջ: Եւ եթէ Պիքոնսֆիլտ Նուպարի ծր-
ագիրին մէջ ուրիշ բան չէ տեսած բայց եթէ
դատարանական եւ ոստիկանական բարենորոգ-
ման կէտեր եւ ատոր վրայ հիմնուելով ելած
խորհրդարանին մէջ ըսած է թէ Հայերը ինքնա-
վարութիւն չեն ուզեր ալ միայն պարզ փոքրիկ
բարելաւորութիւն մը ընդհանուր դատական եւ
ոստիկանական սխտեմին, Պ. Չերազ կը սխալի
ատոր ալ մեղքը՝ ինչպէս ըրած է՝ Նուպարի

ճիտը փաթթելով. Պիքոնսֆիլտ ըսուած հրէջն
է որ կը խեղաթիւրէր՝ զիտամբ՝ Նուպարի ծրա-
գիրը, որուն մէջ էական կէտը՝ եւրոպական
պետութիւններու հաւանութեամբ ընտրուած
հայ վարչի մը նշանակումն եւ հայկական նա-
հանդներուն հայ կազմակերպութիւն մը տալու
ատաճարկն էր, ինչ որ « սաղմն » էր հայկական
ինքնավարութեան մը. կը բաւէ ուշի ուշով
կարգալ Նուպարի ծրագիրը, մասնաւորապէս
« ինչ բնութիւն ալ որ ունենան այն բարենո-
րոգումները » տողէն մինչեւ « այդ ընտրութիւնը
պաշարել ամէն բաղձալի երաշխաւորութիւննե-
րով »:

Պ. Չերազ դարձեալ կը սխալի երբ կ'ըսէ
թէ նոյն իսկ եթէ Նուպար նշանակուէր վալի
հայկական նահանգներուն, ոչ մէկ իրական ար-
դիւնք պէտք չէր նկատել զայդ, որովհետեւ
թուրք կառավարութիւնը կարող էր Գիւրաի մը
ձեռքով սպաննել տալ զայն, եւ Հայաստան
նորէն պիտի մնար միեւնոյն կացութեան մէջ:
Թուրք կառավարութիւնը երբեք սպաննել չէ
տուած եւրոպական տէրութիւններու հաւանու-
թեամբ նշանակուած կուսակալ մը. Լիբանանի
մէջ այսքան տարիներէ ի վեր՝ ոչ մէկ կուսա-
կալ սպաննուած է: Եւ ենթադրելով իսկ որ
Նուպարը սպաննէին, իրերու նոր վիճակը որ
հաստատուած էր եւրոպական պետութեանց
որոշմամբ՝ ատով չէր փոխուեր. րեժիմը կը մնար
նոյնը, Եւրոպական պետութիւնները՝ տրուած
որոշման գործադրութեան շարունակումը ապա-
հովելու համար՝ յաջորդ մը կը կարգէին Նու-
պարին. եւ արդէն՝ ճիշդ ատիկա գիտնալուն
համար է որ թուրք կառավարութիւնը երբեք
մտքէն պիտի չանցընէր Նուպարը՝ անպամ մը
իրը վալի ընդունելէ յետոյ՝ սպաննել տալ:

Ինչ որ անվիճելի կը թուի ինձ, այն է որ
Ներսէսեան խումբը Անգլիոյ վրայ չափազանց յոյս
դնելով սխալը գործած է: Երբեք չեմ խորհած թէ
Հայք այդ պահուն ոչ մէկ կարեւորութիւն ընծա-
յելու չէին Անգլիային. անհրաժեշտ էր ի նկատի
ունենալ այդ անագին կշիռ ունեցող տարրը, բայց
պէտք էր ըմբռնել թէ՛ անգլիական դիւանագի-
տութիւնը « թշնամի » էր Հայոց ներքին ամենէն
սուրբ բաղձանքներուն, մինչ Ռուսը՝ իր շահերուց
բերմամբ՝ դաշնակից էր Հայուն, եւ յօժար՝

Հայաստանի մէջ իրական խաղաղութիւն , ապահովութիւն , զարգացման նպաստաւոր պայմաններ ստեղծելու , իսկ Կիլիկիոյ մէջ աջակցելու ինքնավարութեան մը հաստատման . Հայք պէտք էր միշտ վարուէին Ռուսին հետ իբր դաշնակցի , իսկ Անգլիոյ հակառակութիւնը ջնջելու , գէթ մեղմացնելու համար՝ ջանալին աւանանջն ճարպկութեամբ աշխատիլ : Եւ արդէն որքան իրենք փարած մնային Ռուսին , այնքան Անգլիա՝ ռուսական միջամտութեան մշտական վտանգ մը տեսնելով Հայոց մէջ՝ պիտի ստիպուէր աւելի գոհացում տալ Հայոց , որպէս զի պէտք չունենային Ռուսին դիմելու : Ինքնին հեռանալով Ռուսէն , նետուելով Անգլիոյ գիրկը , քաջալերած եւ դիւրացուցած կ'ըլլային Անգլիոյ թրքասէր ծրագրին իրականացումը : Անգլիա պիտի շատանար քանի մը անուշ խօսքով Հայերը լուրջելով , եւ այդպէս ալ ըրաւ . « Դուք ապահով եղէք , Թուրքը շատ աղէկ պիտի նայի ձեզի , այսուհետեւ չպիտի հալածէ , ազատ ու հանգիստ պիտի թողու ձեզ , մենք ալ կը հրկենք , եւն . » :

Ամենէն զարմանալին այն է որ , նոյն իսկ Կիպրոսի դաշնագիրը երեւան ելլելէն յետոյ , Փափագեան կը դառնայ աւելի անգլիասէր քան երբէք . այդ դաշնագիրը , ինչպէս նկատել տուի արդէն նախորդ յօդուածի մը մէջ , հիմէն կը հերքէր հայկական ինքնավարութեան մը ձգտումը . եւ սակայն մեր պատգամաւորները , որ այդ յոյսը իրականացնելու համար ճամբայ ելած էին Եւրոպա , խանդավառօրէն անգլիասէր կը դառնան , կ'որոշեն որ Հայոց զպրոցներուն մէջ անգլիներէնը պարտաւորիչ ըլլայ , մինչև իսկ կ'որոշեն որ խեղճ Սրուանձտեանցը անգլիներէն սորվի . . . : Յուշատետրին վերջին էջերուն մէջ Ռուսին անուեն իսկ չկայ : Անգլիան իր հովանաւորութիւնը կը տարածէր ամբողջ Օսմանեան պետութեան վրայ , եւ հասկանալի է որ Հայերը ուշադրութեամբ հետեւէին անգլիական քաղաքականութեան , միշտ ջանադիր ըլլային զայն իրենց համակիր կացուցանելու . հասկանալի է որ — եւ այդ՝ արդէն ո եւ է պարագայի մէջ — Հայոց մէջ անգլիական լեզուն ու քաղաքականութիւնը տարածել բաղձային , ոչ թէ Պիքոնսֆիլտին հաճելի ըլլալու

համար , այլ բարոյապէս զօրացնելու համար հայ ազգը ներարկոււմովը առողջ ու գեղեցիկ «անգլիական մտքին» , որ Պիքոնսֆիլտի պէս հրէշները մոռցնել տալու չափ հոյակապ ազնիւ մարդիկ արտադրած է . բայց այս բոլորը չէին արգելիչը նկատելէ որ Ռուսիա միշտ կը մնար սահմանակից պետութիւնը , թէ Ռուսիան այն պետութիւնն էր որ իր ձեռքին տակ ունէր մէկ միլիոն Հայ , թէ՛ թէպէտեւ՝ մասամբ՝ գիւանագիտութեան մէջ Անգլիայէն պարտուած , Ռուսիան հեռու էր տկար ըլլալէ , եւ թէ Արեւելեան խնդրոյն մէջ միշտ կը մնար առաջին ուժը Անգլիոյ հաւասար (չէ՞ որ ռուսական ծրագրին մէկ կարեւոր մասը իրագործուած էր՝ Պուլխարիոյ ստեղծմամբ եւ Հայաստանի մէկ մասին ռուսական գրաւմամբ) , թէ վերջապէս Անգլիայէն շատ աւելի ազդեցիկ կերպով Ռուսը կրնար միջամտել իր բանակին ոտքին տակ գտնուող Հայաստանին հարցերուն , եւ թէ Ռուսը շատ աւելի սիրով պիտի ընէր այդ միջամտութիւնը՝ եթէ Հայք իրեն դիմէին է՛ն առաջ՝ որովհետեւ չահ ունէր այդպէս ընելու , քան Անգլիան որ չահ ունէր Հայերը իրենց տեղը հանգարտ նստած եւ միմիայն իրենց ապրանքները ծախելով զբաղած տեսնելու :

Պերլինի Վեհաժողովին մօտ Հայոց գործունէութեան վերաբերող տղբիւմաններու շարքին մէջ ամենակարեւոր տեղ մը կը բռնէ Պ. Չերազի Mémoires d'un délégué ընդարձակ գրութիւնը որ հրատարակուած է l'Arménieին մէջ : Ետո չահեկան պիտի ըլլար կէտ առ կէտ բաղդատել Փափագեանի յուշատետրը Չերազի յուշատետրին հետ : Կը շատանամ՝ այստեղ , մասնաւորիչ ընելով Չերազի յուշատետրին մէջ ինչ որ էական կարեւորութիւն ունի այդ հարցը լուսաւորելու համար : Չերազի յուշատետրը շատ աւելի ընդարձակ է քան Փափագեանինը , բայց Փափագեանի գրութեան մէջ կան շատ մանրամասնութիւններ որ կը պակսին Չերազիինին մէջ . Փափագեան , որ հրատարակելու համար չէ գրած , ամէն բան ըսած է . Չերազի իր յուշատետրին մէջ զբաղ է ամէն ինչ որ նը-

պատաւոր կարծած է պատգամաւորութեան . բայց ատով հանդերձ Չերազի յուշատետրը տարօրինապէս կը հաստատէ ճշգրտութիւնը այն նկատողութեանց զոր բանաձեւած էի Պատասխանատուարխանեջը յօդուածիս մէջ՝ 1878ի հայ գործունէութեան մասին: Ամբողջ այդ յուշատետրին մէջ, որոշ կը տեսնենք որ պատգամաւորութիւնը գլխաւորապէս Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի լիազօրներուն ետեւէն վազած է , եւ չափազանց քիչ՝ Ռուսներուն : Պ. Չերազ ծայրայեղ յոյս դրած է մասնաւորապէս ֆրանսական լիազօր Պ. Վատինկթոնի վրայ , որ միշտ խոստումներով օրօրած է պատգամաւորութիւնը , եւ ոչինչ ըրած է : Հայկական պատգամաւորութիւնը Պեքլին հասած է Մայիսի վերջերը . Պ. Չերազ մինչեւ յունիս 29 կը յիշէ տեսակցութիւններ ամէն ազգէ լիազօրներու , դիւանագէտներու , թղթակիցներու հետ : Մանրամասնօրէն կը ծանրանայ փոխանակուած խօսքերուն վրայ , բայց ո՛չ մէկ բան՝ Ռուսիո՝ եւ ոուս լիազօրներու մասին : «Ռուս» բառը առաջին անգամ այդ յուշատետրին մէջ կ'երեւայ յունիս 29ի թուականով , եւ տեսէ՛ք ի՞նչ ձեւով :

« . . . (ֆրանսական դեսպանատան երեկոյթին) տեսակցութիւններ ունեցանք կոմս Գորթիի , . . . (չատ մը ուրիշ անուններ) եւ ռուսական դեսպանատան խորհրդական Պ. Արափոֆի հետ , որ ճարակօրէն ջանաց իմանալ թէ արդեօք հակառուս զգացումներ ունեի՞մք : » Պ. Չերազ ոչինչ կ'աւելցնէ այս ֆրազին վրայ , որ սակայն շատ կարեւոր է , որովհետեւ ցոյց կուտայ թէ Ռուսները հայ պատգամաւորութեան վրայ արդէն կասկածանքով կը սկսէին նայիլ :

Յունիս 30ին է որ Պ. Չերազ կը յիշէ հայ պատգամաւորութեան կողմէ առաջին այցելութիւն մը ոուս լիազօրներուն : « Յունիս 30ին գացինք Ռուսիոյ դեսպանատունը , ուր մեզ կը սպասէր պառոն տ'Ուպրիլ , դեսպան եւ երրորդ լիազօր: Փարիզցիի մը պէս ֆրանսերէն կը խօսէր , բոլորովին փարիզեան բարեկրթութիւն մը ունէր : Կիչ ծանօթ հայկական խնդրոյն , բացատրութիւններ խնդրեց մեր Անգլիոյ մէջ առաքելութեան մասին եւ մեր ազգային պատին համար իր համակրութիւնը յայտնեց : Յաջորդօրը այցելութիւն ընդունեցանք Պ. Արթիւր Բա-

Փալովիչի , թղթակից Ժուրնալ sk Տեպայի եւ աւելի մասնաւորապէս Ժուրնալ սր Սեկեֆեթրապուրիի , ուր հայկական հարցին վրայ կը գրէր ոուս կառավարութեան տեսակէտով :

« (Նոյն իրիկունը , 1 յուլիս , աւստրիական դեսպանատան երեկոյթին) կոմս Շուվայոֆ (որ ինքնաբերաբար եկեր է տեսակցելու մեր պատգամաւորներուն հետ) մեզի խոստացաւ որ պիտի դար մեզ տեսնէր Եւրոպական Թուրքիոյ գործերուն կարգադրումէն յետոյ , հայկական հարցի մասին կարծեաց փոխանակութիւն մը ունենալու համար մեզի հետ : »

Նոյն օրը Պ. Չերազ ունեցած է նաեւ տեսակցութիւն մը Պ. Իվանֆի եւ Արափոֆի հետ , . . . « որոնք ինձ յայտնեցին թէ զիտաւորութիւն ունին հայ պատգամաւորութեան մասնաւոր այցելութիւն մը տալ՝ հայկական հարցի մասին երկարօրէն խօսելու համար :

Այս բոլորէն ի՞նչ կը հետեւի . — Վեհաժողովին նիստերն սկսեր են , եւրոպական Թուրքիոյ հարցը սեղանի վրայ է (որուն հետ աջնքան սերտ կապ ունէր Հայոց հարցը) , եւ դեռ հայ պատգամաւորութիւնը ոչ մէկ լուրջ տեսակցութիւն ունեցած է ոուս լիազօրներուն հետ . դեռ երրորդ լիազօր եւ Պերլինի դեսպան պառոն տ'Ուպրիլ որոշ տեղեկութիւն չունի Հայոց հարցին վրայ , իսկ Արափոֆ կը ջանայ գիտնալ թէ Հայերը հակառուս զգացումներ ունի՞նք : Եւ սակայն հակառակ Հայոց այդ պառընթացքին , նորէն Ռուսները մօտութիւն կը ցուցնեն , իրենք կուզան դէպ ի Հայերը , ժամադրութիւն կ'ուզեն , փափաք կը յայտնեն խորհրդակցելու : Այսքան Ռուսներէն փախչելու եւ Անգլիացուց վրայ յոյս դնելու համար , հայ պատգամաւորները ի՞նչ տեսած էին Անգլիացի լիազօրներէն . ցրտութիւն , կամ տարտամ խօսքեր . Լոնտոնի մէջ Պիքընսֆիլտ ունկնդրութիւն մը իսկ չէ չնորհած . Սոլզպէրի ընդունած է մեր պատգամաւորութիւնը , բայց անա ինչ որ ըսած է .

« Լորտ Սոլզպէրի պատասխանեց , կը գրէ Պ. Չերազ (լ'Արմենի 1 մարտ 1891) . « Հայերը իրաւունք ունին բարւոք վարչութիւն մը ուզելու , բայց ոչ մէկ պետութիւն մը կրնայ այժմէն ճշգրէլ ձեւը այն վարչութեան որ իրենց պիտի

չնորհուի, որովհետեւ դեռ բանաձեւը չէ գրու-
նուած (la formule est à trouver), եւ վեհաժողովը միայն պիտի կրնայ զայն որոշել: Ամէն պարագայի մէջ, կրնաք ապահով ըլլալ թէ Հայերը պիտի ստանան վարչութիւն մը որ իրենց ապահովէ քաւորութիւն, ազատութիւն եւ խաղաղութիւն:» Տարտամ խօսքեր, եւ խարէական խօսքեր. անգլիական կառավարութիւնը, որ կացութեան տէրն էր, շատ լաւ կրնար՝ եթէ ուզէր՝ բանաձեւ մը գտնել՝ իր կողմէն, եւ առաջարկել եւ պաշտպանել զայն վեհաժողովին մօտ. արդ իր դերը եղաւ ոչ թէ Հայոց ի նպաստ բանաձեւ մը գտնել, այլ ուրիշներու կողմէ առաջարկուած բանաձեւը ջնջել կամ ուժաթափել. միակ բանաձեւը զոր ինքը յղացաւ եւ կիպրոսի Դաշնագրութեամբ յայտնեց, սպանումն էր հայկական հարցին:

Իսկ տեսէք ինչ որ կլատսթոն ըսած է Պ. Չերազին՝ Սուլպէրիի եւ Պիքընսֆիլտի մասին, Լոնտոն տեսակցութեան միջոցին. « Սուլպէրի մեծ ազդեցութիւն չունի անգլիական կառավարութեան մէջ, ուր բացարձակօրէն կը տիրէ մարդ մը (Պիքընսֆիլտ) որ այնքան նրբամիտ ու ճապուղի է որքան հաստատակամ:» «Թէպէտեւ, կ'աւելցնէ կլատսթոն այդ միեւնոյն տեսակցութեան մէջ, անորոշութիւններ կան Թուրքիոյ քրիստոնէից նկատմամբ, բայց անգլիացի ժողովուրդը անոնց համար իրական համակրութիւն կը զգայ:» կլատսթոն ինքն իսկ. « համակրութիւն » տարտամ բառը գործածելով հանդերձ, կը խոստովանի թէ Անգլիոյ բունելիք զիրքը անորոշ է Հայոց մասին, եւ կը յայտնէ որոշապէս թէ անգլիական կառավարութեան բացարձակ տէրն ու ղեկավարը Պիքընսֆիլտն է: Արդ, Պիքընսֆիլտ, որ Լոնտոն չէր ուզած ունկընդրութիւն շնորհել, Պերլինի մէջ կը շարունակէ նոյնքան ցուրտ վարմունք մը ունենալ հայ պատգամաւորութեան հանդէպ: Ունկընդրութիւն մը դարձեալ կը մերժէ, եւ երբ Ֆրանսական երեկոյթին, Մելքոն խանի միջամտութեամբ, կը հաւանի վայրկեան մը երկու բառ փոխանակել մեր պատգամաւորներուն հետ, պայման կը դնէ որ քաղաքականութեան վրայ չպիտի խօսին, եւ Չերազի յուշատետրին համեմատ՝ միակ խօսքը որ կ'ըսէ հայ պատգամաւորներուն, իրիմեանի վեղարին ձեւին վրայ դիտո-

ղութիւն մըն է, « Աթոս լեռան վանականներուն գլխնոցին կը նմանի, անորքայց այդ միաբանութեան հետ, կապ մ'ունի՞ք, եւն. »:

Յուլիոս Չին, աւստրիական դեսպանատան երեկոյթին, Պ. Չերազ Վեհապետութիւն մը կ'ունենայ Պիքընսֆիլտի քարտուղար Օսթէնլիի հետ. « Առիթէն օգուտ քաղեցի բացատրելու համար (Օսթէնլիին) թէ օրքան յոյս դրած էին Հայերը Անգլիոյ վրայ: « Եթէ ձեր լիազօրները, ըսի, մեր խնդիրքները չպաշտպանեն վեհաժողովին մէջ, իրենց ձեռքով մեր հայրենակիցները Ռուսներու գերկը նետած պիտի ըլլան:» Լորտ Պիքընսֆիլտի քարտուղարը հաւատացի ինձ թէ անգլիական կառավարութիւնը մեզի պիտի չըխնայէր իր համակրութիւնն ու պաշտպանութիւնը:»

Քիչ յետոյ, Պ. Չերազ տեսակցութիւն մը կ'ունենայ Պ. Վատինկթոնի հետ, եւ անոր ալ կ'ըսէ ինչ որ ըսած էր Օսթէնլիին: « Պ. Վատինկթոն հարցուց թէ ի՞նչ դերք պիտի բռնէին Ռուսիոյ Հայերը եթէ իրենց Թուրքիոյ կրօնակիցները վեհաժողովէն ստանային վարչական ինքնավարութիւն մը: Պատասխանեցի թէ ըստ ամենայն հաւանականութեան Ռուսիոյ Հայոց՝ որ մէկ միլիոնէն աւելի են՝ մէկ մասը պիտի դադլէր թրքահայաստան: Հայերը Ռուսիոյ մէջ կը վայելին նիւթական բարօրութիւն, բայց ոչ բարոյական եւ կրօնական ազատութիւն՝ զոր կը պահանջենք թրքական Հայաստանի համար:»

Ի՞նչքան սխալ, ի՞նչքան վտանգաւոր թաք-թիք: Հասկանալի էր որ Հայք այդպիսի թաքթիք մը բռնէին եթէ Անգլիա կամ Ֆրանսա կամ Գերմանիա որոշ խոստում մը ընէր Հայոց վարչական ինքնավարութեան մը համար աշխատելու ոչ միայն այդպէս բան չկար, այլ եւ Անգլիոյ դիւանագիտութիւնը իր տարտամ խոստումներով եւ Պիքընսֆիլտի վարմունքին շատ յստակ ցըրտութեամբ, յայտնապէս ցոյց կուտար թէ Հայք իրմէ պէտք չէր ակնկալէին ո եւ է ինքնավարութիւն, նոյն իսկ ո եւ է «մասնաւոր» բարենորոգում: Հորիզոնին վրայ կար միայն եւ միայն ռուսական պաշտպանութեան նշոյլը, որ հետու էր իտեալ լուծումն ըլլալէ, բայց միակ դրականն էր եւ յարաբերաբար՝ Հայոց նպաստաւոր, Թուրքին ձեռքը մնալէն հազար անգամ գերադասելի: Պէտք էր որ Հայք Ռուսիին գիրկը մնա-

յին, (Պ. Չերազի բացատրութիւնը գործածելով), եւ միւս տէրութեանց ալ դիմին, որ արդէն պիտի ընէին ինչ որ հարկ էր չթողլու համար որ Ռուսը միայնակ լուծէր Հայոց հարցը . եթէ այդպէս վարուէին Հայք, Պիքընսֆիլան իսկ նուազ ոլլիմպական ձեւ մը կ'առնէր հայ պատգամաւորներուն հանդէպ : Հայ պատգամաւորները իրենց ձեռքով դիւրացուցած են Անգլիոյ գործը, փախչելով Ռուսէն, Արեւմտեան Եւրոպայի գիրկը նետուելով եւ Ռուսիոյ մասին նոյն իսկ գէշ խօսելով արեւմտեան Եւրոպայի լիազօրներուն :

Նուպար փաշայի հարցին մասին, Պ. Չերազ շատ քիչ բան գրած է իր յուշատետրին մէջ, բայց այդ քիչ բանն ալ կը հաստատէ իմ թեզս Ահաւասիկ .

« Պ. տը Քութուրլի, Նւպար փաշայի մըտերիմ բարեկամը, մեզ իմացուց թէ Պ. Վատինկիթոնին յանձնած էր Մեմուարը մեծանուն հայ դիւանագէտին, որ ա՛ր որ մէկ օրինակութիւնը զրկած էր նաեւ Թայլզին : Այս աշխատութիւնը, որ հայկական նահանգներուն մէջ մացուելիք բարենորոգումներոյ մանրամասնօրէն կը նշանակէր, չափաւորութեան դրոշմ մը կը կրէր որ ծայրայեղ երեւցաւ Վարժապետեան պատրիարքին եւ իր խորհրդակցներուն » Ինչ որ ըսել է՝ նոյն իսկ Պ. Չերազի վկայութեամբ՝ թէ Վարժապետեան եւ իր խորհրդակցները « չափաւոր » գտնելով Նուպարի ծրագիրը, մերժեցին զայն :

Լորիս Մելիքօֆի այցելութեան մասին ահա ինչ որ կը գրէ Պ. Չերազ .

« (Յունիս 28ին) ընդունեցանք այցելութիւնը Լորիս Մելիքօֆ կոմսի, որ Պերլինէն կ'անցնէր՝ ինֆոննիթօ՝ Էմսի ջուրերը երթալու համար : Մեծանուն Հայը, որ պատերազմին վերսկսումը կը նախընտրէր, խուսափեցաւ ազգային հարցին վրայ կարծիք մը յայտնելէ : Չերմապէս կոչում ըրինք իրեն յանուն մայր-հայրենիքի մեր եղբայրներուն, որոնց մարտիրոսութիւնը տեսած էր վերջին պատերազմի միջոցին, ու վերջապէս իր միտքը սա կերպով արտայայտեց . « Գո՛հ եմ տեսնելով որ Հայոց անունը առաջին անգամ ըլլալով կը ներկայանայ քաղաքական աշխարհին, 900 տարիէ ի վեր առաջին անգամն է որ այսքան նպաստաւոր առիթ մը կ'ընծայուի մեր ազգին . աշխատեցէք յու-

սալիր . եւ առանց միակ լարի մը կապուելու : Զանազէք ձեր ձեռքին մէջ միացնելու բոլոր լարերը : Պետութեանց մրցակցութիւնը կարող է մեզ վաստակցնել մեր դասը : Իմացէք անխափր բոլոր պետութեանց, Անգլիոյ, Ֆրանսայի, Աւստրիոյ, Փրուսիոյ եւ միւսներուն : Ահա խորհուրդը զոր ձեզի ունիմ տալու իբր Հայ : »

Չեմ կարծեր որ Մելիքօֆ այս խօսքերով արտայայտած ըլլայ ամէն ինչ որ կը մտածէր հայկական հարցին մասին : Ընդհանուր սկզբունք մըն է որ ճիշդ է . պէտք էր անշուշտ ամենուն դիմել, — եւ ոչ թէ Ռուսը զանց առնել ու Անգլիացոյցն հտուէն վազել : Բայց արդէն Մելիքօֆ այդ սկզբունքը պարզելով չէ շատացած, ըսած է նաեւ քիչ յետոյ՝ աւելի որոյ ու դրական բաներ, զոր Պ. Չերազ իր յուշատետրին մէջ չէ արձանագրած, եւ որոնք ծանօթ են Անանիսի ընթերցողներուն : Այդ վերջին խօսքերուն մէջ է որ Մելիքօֆ իր բուն միտքը կը յայտնէր :

Յուլիս 5ին, մեր պատգամաւորները կը գրեն Կորչաքօֆ իշխանին՝ ունկնդրութիւն խնդրելու համար : Ահա՛ ըստ Պ. Չերազի յուշատետրին՝ մանրամասն նկարագրութիւնը այդ տեսակցութեան որ շատ շահեկան է :

« Տեսակցութիւնը տեղի ունեցաւ յուլիս 6ին առտուան ժամը 11ին : Տասնչորսերորդ նիստին թուականն էր Վեհաժողովին, որ այդ օրը երկրորդ անգամ ըլլալով պիտի դադարէր Հայոց խնդրով :

« Ռուսիոյ առաջին լիազօրը . . . մեզի ակներեւօրէն սիրալիբ ընդունելութիւն մը ըրաւ : Թէպէտ անհանգիստ, իր անթացուպերուն վրայ կրթնելով ոտքի ելաւ ընդ առաջ գալու համար երկու եպիսկոպոսներուն, եւ մեզ յայտարարեց թէ մեզ պիտի ունկնդրէր ամենամեծ հաճոյքով : Փութացինք իրեն շնորհակալութիւն յայտնել իր բարեացակամ ընդունելութեան համար ու նաեւ Սան-Սթէֆանօի 16րդ յօդուածին ստեղծման համար : Աւելցուցինք թէ այն տոքիւմանները զոր հազորդած էինք Ռուսիոյ եւ այլ պետութեանց լիազօրներուն, ուրիշ առարկայ չունէին բայց եթէ բացատրել եւ ընդլայնել այդ յօդուածին սրամագրութիւնները, եւ յոյս յայտնեցինք որ ուսու լիազօրները սրտանց պիտի պաշտպանէին

Վեհաժողովին մէջ՝ մեր պահանջումները ի նըպաստ վարչական ինքնավարութեան մը :

« Կորչաքօֆ իշխանը մեզի պատասխանեց թէ 16րդ յօդուածը գեռ Վեհաժողովին չէր ներկայացած , կարգաց զայն եւ իր խօսքը շարունակեց սուպէս՝ « Ձեր պահանջներուն մէջ , անոնք որ այդ յօդուածին պարունակութեանը կը կապուին , ապահովապէս պիտի ընդունին իմ մասնաւոր պաշտպանութիւնս : Բայց զուրկարգ մը պահանջներ բանաձեւած էք , վարչական ինքնավարութիւն , եւն . որոնք իմ ստացած հրահանգներէս անդին կ'անդնին . չեմ կըրնար ձեզ խոստանալ որ զանոնք պիտի պաշտպանեմ : Գիտէք արդէն թէ ես մինակ չեմ Վեհաժողովին մէջ . հոն կան 6 կամ 9 ուրիշ անձեր , որոնց մէջ քանի մը հակառակողներ պիտի ունենաք թերեւս Ամէն պարագայի մէջ Հայերը կրնան յոյս դնել Ռուսիոյ համակրութեան վերայ : »

« Լուսինեան արքեպիսկոպոսը , զոր իշխանը « հին ծանօթ » անուանեց , ճարտասանօրէն խօսեցաւ Պատրիարքարանի վարչական կանոնադրութիւնը Վեհաժողովէն ընդունել տալու անհրաժեշտութեան մասին : « Հայերը ինծի դիմած են ինչպէս դիմած են ուրիշ լիազօրներու , պատասխանեց ծերունի գիւանագէտը : Փրագմերու մարդ չեմ : Չեմ ուզեր ձեզի շաքարով խաբել (vous jeter de l'eau benite de cour) : Ձեզի կը խոստանամ ուրեմն միայն ինչ որ կրնամ ընել : »

« Լուսինեան արքեպիսկոպոսը դիտել տուաւ թէ Ռուսիան , որովհետեւ թուրքիոյ քրիստոնեաներուն ազատումին համար իր արիւնը թափած էր , կրնար պնդել Վեհաժողովին մէջ՝ աւելի հեղինակութեամբ քան ուրիշ պետութիւնները , ի նպաստ քրիստոնեայ Հայաստանին : « Միւս պետութիւնները կը համարին կոր որ մենք ոճիր գործեցինք մեր արիւնը թափելով եւ մեր դրամը վատնելով : Մենք միայն Սլավներուն համար չէ որ կ'աշխատինք , այլ թուրքիոյ բոլոր քրիստոնեաներուն : »

Ինչպէս կը տեսնուի Պ. Չերազի այս նկարագրութիւնէն , Ռուսիոյ առջին լիազօրը հայ պատուիրակութեան հետ ունեցած է ամենէն սիրալիր եւ անկեղծ վարմունքը . եւ սակայն պատուիրակութիւնը այդ անձին հետ տեսակցութիւն մը կ'ունենայ բոլոր միւս լիազօրները

տեսնելէ յետոյ , այն օրն իսկ երբ հայկական խնդիրը երկրորդ անգամ Վեհաժողովին մէջ պիտի քննուէր . շատ ուշ էր . ուսս գիւանագիտութիւնը իր բանելիք ընթացքը արդէն որոշած էր : Եթէ իր բոլոր յոյսը ֆրանկերով օրօրող Վատինկիթոնին վրայ դնելու տեղ , պատգամաւորութիւնը՝ Պերլին հասնելէ անմիջապէս յետոյ Կորչաքօֆի հետ լուրջ խորհրդակցութիւններ ունենար , թերեւս Կորչաքօֆ յաջողէր ստանալ աւելի քան ինչ հրահանգ որ ունէր այդ տարածամ տեսակցութեան միջոցին , եւ աւելի կորովի կերպով պաշտպաներ թրքահայաստանի հարցը Վեհաժողովին մէջ :

Յուլիոս Ծի իրիկունը , ֆրանսական գեծպանատան երկկոյթին , Պ. Չերազ կը յիշէ շատ մը անձեր որոնց հետ տեսակցած են հայ պատգամաւորները . բոլոր քոյր անձերուն մէջ Ռուս մը չկայ : Կոմս Շուվալօֆ ինքնաբերաբար կը մօտենայ դարձեալ եւ կը խօսի Պ. Չերազի հետ , ու նոյն իսկ ժամագրութիւն կ'առաջարկէ . « Կոմս Շուվալօֆ իմացուց ինծի թէ Վեհաժողովը ժամանակ պիտի չունենար մեր հարցը վիճի դնելու համար եւ թէ պէտք պիտի ըլլար լիազօրներուն ներկայացնել պարզ բանաձեւ մը որ կարող ըլլար առանց դիտողութեան ընդունուելու . աւելցուց թէ ինքը պատրաստած էր այդպիսի բանաձեւ մը եւ խոստացաւ զայն հազօրդել հայ պատգամաւորութեան , եթէ պատգամաւորութիւնը ներգութիւնը յանձն առնէր հետեւեալ օրը ժամը 11/2ին երթնել զինքը տեսնելու : »

« Տեսակցութիւնը տեղի ունեցաւ հետեւեալ օրը յուլիոս 7ին : Կոմս Շուվալօֆ մօտաւորապէս սա խօսքերով իր մտածումն յայտնեց . « Պիզմարը իշխանը Վեհաժողովին աշխատութիւնները կ'ուզէ շուտով վերջացնել , կ'ուզէ որ այլ եւս միայն սկզբունքներ ներկայացուին եւ մանրամասնութիւններու վիճարանութեան կը հակառակի : Անհրաժեշտ է ուրեմն լիազօրներուն ներկայացնել պարզ բանաձեւ մը ձեր դատին վերաբերեալ : Եթէ ձեր պահանջներուն վրայ պնդէք , թուրք լիազօրները անշուշտ պիտի քննադատեն զանոնք : Օրինակի համար՝ դուք հայ վալի մը կը պահանջէք , առարկելով թէ Հայերը վարչական աւելի կարողութիւն ունին քան թուրքերը . թուրք լիազօրները ատոր

պիտի հակառակին, առարկելով թէ Թուրքերը աւելի կարող են, վարչութեան փորձառութիւն ստացած ըլլալով. ես անոնց հակառակ պիտի խօսիմ, անոնք պիտի պնդեն, եւ մեր միջեւ վիճարանութիւն մը պիտի ծագի, ինչ որ Պիզմարք իշխանը երբէք չի հանդուրժեր. Պէտք է ուրեմն 16րդ յօդուածին տեղ առաջարկել ընդունելի բանաձեւ մը, եւ ես կը կարծեմ թէ Հայոց համար լաւագոյն բանաձեւը պիտի ըլլար հետեւեալը. « Թուրք կառավարութիւնը յանձն կ'առնէ Հայաստանի համար բարենորոգման միջոցներ ձեռք առնել, աջակցութեամբ եւրոպական յանձնախումբի մը (commission européenne) որ հայ անդամներ ալ պիտի ունենայ եւ որ այդ նպատակով՝ պիտի պատրաստէ՝ նախաձեռնութեամբ Բ. Դրան՝ մասնաւոր կանոնադրութիւն մը եւ անոր գործադրութեանը պիտի հսկէ : » Կ'աւելցնեմ հիմայ որ եթէ կ'առաջադրեմ այսպիսի բանաձեւ մը ներկայացնել, պատճառը այն է որ Հայոց համար մասնաւոր համակրութիւն մը ունիմ: Շատ լաւ գիտեմ որ Ռուսներէն շատերը եւրոպական յանձնախումբի մը հաստատմանը կը հակառակին եւ կը նախընտրեն որ Դուռը ինքն իսկ Հայաստանի մէջ դորձադրէ բարենորոգումները: 16րդ յօդուածին մէջ երկու հետ կայ, Հայոց կացութեան բարեփոխում, ինչ որ կը ստանաք իմ բանաձեւովս, եւ Հայոց պաշտպանութիւնը ընդգէմ՝ Բիւրտերուն եւ Ձերբէզներուն, որու համար պիտք է կորովի միջոցներ ձեռք առնել, որովհետեւ ինչի՞ կը ծառայէ ազգոր կանոնադրութիւններ ունենալը, եթէ ուրիշները ազատութիւն ունենան ձեր գրուածները կտրելու : »

« Դիտել տուինք ճարպիկ գիւանագէտին թէ թրքական Հայաստանի մէջ Ձերբէզ գրեթէ բնաւ չկար, եւ թէ Բիւրտերը պիտի չկարենային իրենց աւերումները շարունակել՝ եթէ իշխանութիւնները զիրենք չբաջալերէին եւ չը պաշտպանէին : « Թրքական վարչութեան այդ հարստահարութիւնն է որ կ'ուզենք ազատիլ, անոր տեղ դնելով քրիստոնեայ վարչութիւն մը որ պիտի կարենար մեր վիճակը բարելաւել, երկիրը Բիւրտերու արշաւանքներուն դէմ պաշտպանելով հանդերձ : Ձեր Վսեմութիւնը մենէ աչելի լաւ գիտէ թէ Դուռը անփոյթ է իր յանձնառութիւնները կատարելու, եւ եթէ բարենորոգման նախաձեռնութիւնը իրեն ձգուի, պիտի չատանայ Եւրոպայի աչելի թօզ փչելով: Պատրիարքարանը մեր վրայ պարտք դրած է յանուն Թուրքիոյ Հայոց ներկայացնել սա բանաձեւը. « Հայաստանի կազմակերպութիւն՝ ձեռամբ հայ վալիի մը, Բ. Դոնէն անուանուած՝ հաւանութեամբ Պետութեանց, ըստ Լիբանանու ընտրման, եւ վերահսկողութեամբ եւրոպական յանձնախումբի մը որ նոյն ատեն պաշտօն պիտի ունենայ հարկ եղած կանոնադրութիւնը խմբագրելու : »

« Կոմսը սակայն պնդեց իր բանաձեւին վրայ. Մեծ կորովով կը խօսէր եւ իւրաքանչիւր բայցէ յետոյ կանգ կ'առնէր՝ կարծես իր պատճառարանութեան ուժը աւելցնելու համար : Մենք ալ մեր կողմէ պնդեցինք, եւ յայտարարեց իբր զիջողութիւն՝ թէ զիս պիտի հրախրէր զինքը վերստին տեսնելու եթէ բանակցութիւնները վերսկսիլ հարկաւոր նկատէր : »

« . . . Փութացի մեր բանակցութիւնները հաղորդել վարժապետեան պատրիարքին՝ ծածկագիր հեռագրով մը, եւ Պ. Վատինկիթոնին՝ որու վրայ եր մեր մեծագոյն յոյսը՝ նամակով մը . . . »

Այս տեսակցութեան մասին շատ բան կարելի է ըսել : Ահա ոուս լիազօր մը որ ինքնաբերաբար կը հրաւիրէ մեր պատգամաւորութիւնը, կ'առաջարկէ որոշ բանաձեւ մը եւ ինքզինքը պատրաստ ցոյց կուտայ ինքն իսկ իւր ոուս լիազօր վայն վեհաժողովին առջեւ պաշտպանելու: Պատգամաւորութիւնը կը մերժէ . . . ձիջդ է որ բանաձեւը շատ խանդավառիչ չէ, բայց, դարձեալ, « դրական » տարր մը կը պարունակէ, այն է՝ Հայաստանի մէջ բարենորոգմանց գործադրութեան հսկող եւրոպական քոմիտիոնի մը հաստատումը, ինչ որ բարենորոգմանց գործադրութիւնը իրական հողի վրայ գնող պայման մըն է վերջապէս : Մեր պատգամաւորները չեն օգտուիր այդ վերջին պատեհութեանէն. ինչո՞ւ. որովհետեւ հայ վալիի մը նշանակումը անհրաժեշտ կը նկատին, ու որովհետեւ ներքնապէս՝ միշտ յուսալով որ Վատինկիթոն պիտի անձամբ վեհաժողովին մէջ պաշտպանէ Հայոց խնդիրը եւ Պատրիարքարանի ծրագիրը, կը նախընտրեն որ Վատինկիթոն ըլլայ Հայոց փաստաբանը եւ ոչ Ռուս մը: Արդ, ան-

գամ մը եւս կը հարցնեմ. եթէ հայ վալիի մը նշանակումը այդքան մեծ նշանակութիւն ունէր հայ պատգամաւորներուն աչքին, ինչո՞ւ օգտուած չըլլալ Նուպարէն կամ Մէլիքօֆէն : Իսկ Վատինկթոնի սիրոյն Շուվալօֆի ինքնարեւր ու աստուծով առաջարկութիւնը մերժելու համար՝ մեր պատգամաւորները ի՞նչ գրական պատճառ ունէին Վատինկթոնի վրայ այդքան վիթխարի եւ վտանգաւոր յոյս մը դնելու՝ բաց ի Վատինկթոնի միշտ կրկնուող ու երբեք չիրագործուող քաղաքավար ու սնամէջ խոստումներէն : Ի՞նչ եղած է արդիւնքը : Շուվալօֆ, տեսնելով հայ պատգամաւորութեան ցուրտ վերաբերմունքը զէպ ի իր առաջարկութիւնը, որիչ տեսակցութիւն չէ ունեցած պատգամաւորներուն հետ, եւ Վեհաժողովին մէջ որոշ բան մը չէ կրցած առաջարկել, թէեւ դարձեալ խօսք առած եւ համակրական եւ բարեացակամ ընթացք ոչնեցած է զէպ ի Հայոց հարցը, իսկ Վատինկթոն, որուն վարմունքը զգուելի է, օգտին խոստումներով ամսէ մը ի վեր մեր պատգամաւորներուն միամտութիւնը խաղցնելէ յետոյ, բառ մը անգամ չէ ըսած Վեհաժողովին մէջ Հայոց հարցի մասին :

10 յուլիսին, երբ արդէն 16րդ յօդուածին քննութիւնը վերջացած եւ 61րդ յօդուածը ըստեղծուած է, մեր պատգամաւորները լիազօրներուն դուռը իրենց դէմ փակուած կը տեսնեն :

« 10 յուլիս. — Լուսինեան արքեպիսկոպոսը եւ ես գացինք ՊՊ. Վատինկթոնի, Սէն-Վալիէի, Տէփրէի, Շուվալօֆի, տ'Ու պրիլի եւ Ժովիւրի մօտ, որ մեզ շնորհունեցան, հայկական խնդիրը ափ յափոյ վերջացուցած ըլլալով, ինչպէս ետքէն իմացանք : Կարող եղանք տեսնել միայն ՊՊ. Իվանովը, Արափովը, կոմս Նիքոլա Ատլերպերկը՝ Լոնտոնի ռուս դեսպանատան քարտուղար, եւ Քոզպիւ, որ գակզակցաբե Արեւելքի քրիստոնէականները ռուս հաղափականութեան աջակից չէին հանդիսացած : »

Մեր պատգամաւորները նոյն իրիկունը աւերտրիական դեսպանատան երեկոյթին՝ իշխան Հոնէնլոնէն է որ կ'իմանան որոշումը զոր Վեհաժողովը տուած է Հայոց խնդրոյն մասին : Յուսախաբութիւն, մեղամաղձիկ ճիշեր, զայրոյթ եւրոպացուց զէմ, սրտմտութիւն Վատինկթոնի զէմ, եւն. բայց ա՛լ ուչ էր :

Պ. Չերաղի յուշատետրով պատմուած իրողութեանց մէջ կայ հաս մը որ ուշադրաւ է, եւ միակ միսթարական, զրական տարրը կը կազմէ հայ պատգամաւորութեան գործունէութեան մէջ. այդ այն անկեղծօրէն համակրական ընդունելութիւնն է զոր մեր պատգամաւորները գտեր են Գերմանիոյ կայսրուհոյն եւ զանաթառանդ իշխանին մօտ, համակրութիւն զոր այդպէս եւ իրապէս քրիստոնէայ անձնաւորութիւնները արդէն իսկ սկսեալ են զգալ Ս. Վազարու վանքն այցելելով, եւ զոր մեր պատգամաւորները գիտցեր են արժարծել : Այդ երկու անձնաւորութեանց բարեգութ միջամտութեամբն է անտարակուսելի կնրպով՝ որ Պիլմարք Վեհաժողովին մէջ մասնաւոր խնամքով յիշեցուցած է 16րդ յօդուածին քննութիւնը եւ իր կարեւոր միջամտութիւնն ըրած է (որու մասին պիտի խօսիմ քիչ յետոյ). առանց ատոր, եթէ գործը հայ պատգամաւորներուն «գլխաւոր յոյս» նկատուած Պ. Վատինկթոնին ձեռքը մնար, հաւանական է որ այդ փոքրիկ վիճաբանութիւնն ալ տեղի չէր ունենար Վեհաժողովին մէջ, եւ անգլիացի ու թուրք լիազօրները աւելի ազատութեամբ ուզածնուն պէս կը շարժուէին 16րդ յօդուածին հարցը եւ 61րդը կ'ըլլար աւելի թուլ քան հնչ որ է :

Ասոնք ըսելով հանդերձ, վայրկեան մը չեմ վարանիր խոստովանելու որ Պասախանասուրու քիւնները յօդուածս ունէր շատ — ու մեծ — թերութիւններ : Այդ յօդուածս ճիշդ թէզ մըն է՝ գէշ պաշտպանուած : Քաղաքական հարցերու վրայ առաջին ուսումնասիրութիւնս էր. ծանօթութիւններս պակասաւոր էին. յօդուածը գրուած է հապճեպ ձեռքով մը. կան հոն անճշգրտութիւններ, եւ նոյն իսկ հակասութիւններ :

Բայց այդ բոլոր սխալներով ու անճշգրտութիւններով մէկտեղ զոր կը պարունակէր, այդ յօդուածը ունէր այն արժանիքը որ հրապարակի վրայ զրաւ սա հարցը՝ Պերլինի Վեհաժողովին ատեն արդեօք հայ դիւանագիտութիւնը ճիշդ գործած է, եւ այդ հարցին պատասխանը դիւրացնող քանի մը տեսութիւններ պարզեց, որոնք կը մնան՝ ցարդ՝ ճիշդ :

Կ'ուզեմ հոս սակայն ի վեր հանել մէկ քանին այդ յօդուածին մէջ գործած սխալներու ամենակարեւորներէն : Այնտեղ առաջարկած էի Պ. Չերազին որ ընդունելով Պերլինի Վեհաժողովին միջոցին գործուած անգլիամոլութեան սխալը , ինքն իսկ Հայոց բացատրէ Ռուսիո՞վ կարեւորութիւնը Հայոց հարցին լուծման մէջ . արդ՛ այդ տողերը գրած ատենա չէի կարդացած յ'Առմենիի նախորդ տարիներու այն բազմաթիւ յօդուածները , ուր Պ. Չերազ զոյց տուած է որ Հայք Անգլիոյ միթիւնկներուն վրայ յոյս պէտք չէր դնէին , այլ Ռուսիոյ սուրին վրայ : Միայն թէ Պ. Չերազի այդ յօդուածներու շարքը « ձեւի » այն կրկին ու ծանր անպատեհութիւնն ունէր նորէն , որ 1. կը հրատարակուէր Լոնտոնի մէջ . 2. վերաւորիչ ձեւ կը ստանար յաճախ Անգլիացւոց եւ մասնաւորապէս անգլիացի ազատականներուն համար . անիմաստ էր այդ ուղղութեամբ թերթ մը հրատարակել Լոնտոն , պէտք էր զայն հրատարակել Փեթերպուրկ կամ գէթ չեզոք քաղաք մը , ինչպէս Պրիւսէլ . հակասութիւնը կը ստասկանար մասնաւոր անով որ մէկ կողմէն «Անգլիայէն ոչ մէկ յոյս չկայ» գոչող Չերազը , միւս կողմէ՛ ամէն օր անգլիական միթիւնկներու կը մասնակցէր , անգլիական նախարարներու կը գիմէր եւ Անգլիոյ մէկ կողմէն միւսը կ'երթար բանախօսութիւններ ընել Հայոց հարցի մասին , այնպէս որ հեռուն , հայ ժողովուրդը , որուն մէջ շատ քիչերը կը կարդային յ'Առմենին , բայց շատերը գիտէին թէ Չերազ Անգլիոյ մէջ Հայոց դատին համար կ'աշխատի , կը կարծէին թէ Չերազ Անգլիոյ ձեռքով Հայաստանը ազատելու ուղղութեան քարոզիչ մըն է եւ իրենց հակառուս եւ անգլիամոլ ուղղութեան մէջ ատոյ՛ իսկ աւելի կը խրատուէին եւ կ'ամբանային : Գալով այն կծու ոճին զոր Չերազ յաճախ կը գործածէր Անգլիոյ զիւանագիտութեան , նոյն իսկ ազատականներուն նկատմամբ , ակներեւ թաքթի պաղաս մըն էր ատ ալ . քանի որ թերթը եւրոպական լեզուով խմբագրուած՝ Անգլիացիներէն կարդացուելու սահմանուած էր , պէտք էր՝ բացատրելով հանդերձ Հայոց դատին մէջ Ռուսիոյ խաղաղք գերակշիռ դերը , զգուշութեամբ վարուիլ միշտ Անգլիացւոց հետ , անոնց համակրութիւնը պահպանել , օգտուել անոնցմէ որքան կարելի էր ,

մղել զանոնք որ Ռուսիոյ հետ համաձայնութեամբ աջակցին Հայոց հարցին լուծման :

Ուրիշ սխալ մը յօդուածին մէջ . կը յիշէի « զղջման » նամակ մը զոր Խրիմեան Հայրիկ գրած էր 1895ի ջարդերէն յետոյ . Նուպար ինքն իսկ ինծի խօսած էր այդ նամակին վրայ , բայց նամակը չէի տեսած . Փափազեանի յուշատետրին ընթերցումը ցոյց կուտայ որ այդ նամակին մէջ Խրիմեանցաւ յայտնած ըլլալու էր ոչ թէ Նուպարի նկատմամբ իր այլ իր գործակիցներուն , սխալ եւ անհետապաս վարմունք ունեցած ըլլալուն :

Երրորդ սխալ մը՝ իմ սա տողերս են . « Ի՞նչ ստացան մեր պատգամաւորները : Ոչինչ : Վեհաժողովին մէջ եւ . ոչ իսկ վիճարանութեան առարկայ եղաւ Հայոց խնդիրը , որովհետեւ ոչ մէկ պետութեան ներկայացուցիչ զայն իր վրայ չառաւ պաշտպանել » : Այս դադափարը , զոր Արփիտրեան ալ վերջերս յայտնած էր Շիրակին մէջ , անճիշդ է : Պատգամաւորութիւնը չստացաւ մեծագոյն արդիւնքը որ կարելի էր՝ եթէ Նուպարի կամ Մէլիքօֆի պէս անձնաւորութիւն մը անոր գլուխն անցած ըլլար եւ եթէ Ռուսիոյ հզոր ու բոլորանուէր աջակցութիւնը ապահոված ըլլար իր գործունէութեան , բայց ստացաւ արդիւնք մը , որ նշանակութեան արժանի է . եթէ պատգամաւորութիւնը ընաւ բացած չըլլար Պերլին , հաւանական է որ անգլիական զիւանագիտութիւնը բոլորովին պիտի ջընջէր Սան-Սթէֆանօյի 16րդ յօդուածը՝ առանց անոր տեղ Պերլինի դաշնագրին մէջ ոչինչ դնելու , եւ կամ գէթ 61րդ յօդուածին վերջին ու կարեւորութիւնն ունեցող Փրազը դնել չտալու պիտի յաջողէր : Չայս ապացուցանելու համար կը գնեմ ստորեւ թարգմանութիւնը Վեհաժողովին նիստերու ատենագրութեանց մեր հարցը շօշափող կտորներուն , զոր քաղած եմ Վեհաժողովին « փրոթոքը » ներք պարունակող հատորէն :

Նախ՝ ահա՛ հատուածներ ուր Ռուսիա կ'երեւայ Արեւելքի բոլոր քրիստոնէից իրական պաշտպան , բոլոր բայս ազգերուն « ինքնավարութիւն » տալու կողմնակից , իսկ Անգլիա՛ թուրքին պաշտպան եւ Օսմանեան կայսրութեան կարգուսարքը անփոփոխ պահելու կողմնակից : Առաջին նիստին մէջ , Կորյարօֆ կ'ըսէ .

« Այլըստանտր կայսեր նպատակը, որ Նորին Վեհափառութեան մտքին մէջ համաձայն է բոլոր եւրոպական շահերուն, Դրան քրիստոնեայ ժողովուրդներուն տալ է ինքնավար գոյութիւն մը՝ իրական երաշխաւորութիւններով ապահովուած: Եթէ այս արդիւնքը ձեռք ձգելու համար՝ Վեհաժողովը դտնէ միջոցներ տարբեր այն միջոցներէն սր լաւագոյն թուած են Ռուսիոյ, կայսեր կառավարութիւնը պիտի քննէ զանոնք: Բայց իր միակ նպատակն է, կը կրկնեմ, քրիստոնեայ ազգաբնակչութեանց ապահովել եւ երաշխաւորել ու լրջօրէն երաշխաւորել ինքնավար գոյութիւն մը: »

Երկրորդ նիստին, Կորչաքօֆ կ'ըսէ դարձեալ.

« Կը բազմամ որ Վեհաժողովը Ռուսիոյ ներկայացուցիչները նկատէ ոչ միայն տարամերժօրէն նուիրուած Սլաւներու շահերուն, այլ իբր թուրքիոյ բոլոր քրիստոնեայ ժողովուրդներուն բազմովը շահագրգռուող: »

Այն նիստերուն մէջ ուր Պուլկարիոյ հարըր վէճի կը դրուի, ուս լիազօրները քայլ առ քայլ կը ջանան կարելի եղածին չափ աւելի բան փրցնել Պուլկարիոյ ի նպաստ, անգլիացի լիազօրները կատաղաբար կը ճգնին որ թուրքին հեղինակութիւնը եւ Օսմանեան պետութեան ամբողջութիւնը անեղծ մնան. Ռուսները կը ջանան որ ինքնավարութիւնը ամբողջական ըլլայ Պուլկարիոյ մէջ, Անգլիացիները կը ջանան որ Սուլթանին գերիշխանութիւնը աւելի մեծ չափով պահպանուի հոն. Ռուսները կը ջանան որ Արեւելեան Ռուսիային Հարաւային Պուլկարիա կոչուի, Անգլիացիք կը ջանան — եւ կը յաջողին — որ ան շարունակէ կոչուիլ Արեւելեան Ռուսիայի, եւն.:

Եօթներորդ նիստ:

« Նախագահը հրաւիրելով որ լիազօրները ներկայացնէին Վեհաժողովին այն հաղորդումները զոր ունէին ընկու, Կորչաքօֆ իշխանը իր խորին ցաւը կը յայտնէ որ չէր կրցած ներկայ գտնուիլ վերջին ժողովներուն ուր Պուլկարիոյ կարեւոր հարցը վէճի դրուեցաւ: Իր քաջակայութիւնը արդիւնք էր իր կամքէն անկախ պատճառներու, բայց Նորին Բարձրութիւնը կը փափաքի այդ վիճաբանութեան առթիւ կարելի եղածին չափ հակիրճ կերպով արտասանել քանի

մը խօսք՝ զինքը ղեկավարող հաշտարար ոգիէն ներշնչուած: Լորտ Պիքընսֆիլտ, նախորդ նիստի մը մէջ, փափաք յայտնած է որ Սուլթանը տէր ըլլայ իր երկրին մէջ: Նորին Բարձրութիւնը՝ Լորտ Պիքընսֆիլտի «չէս» կը փափաքի որ Սուլթանը իր երկրին մէջ տէր ըլլայ, բայց կը կարծէ թէ այդ հեղինակութեան գոյութիւնը կախում ունի կարգ մը պայմաններէ որոնցմէ դուրս հանձարն իսկ հրաշք չի կրնար գործել: Նորին Բարձրութեան կարծիքով, այդ պայմանները վարչական են եւ քաղաքական. վարչական տեսակէտով, հարկաւոր է որ բնակիչներն այն նահանգներուն զոր Վեհաժողովը անկախ պիտի հռչակէ, ապահովութիւնն ունենան իրենց ինքքերուն, իրենց կեանքին, եւն. ոչ թէ թղթի վրայ խոստումներով որ կրնան, ինչպէս նախորդ խոստումները, ոչ մէկ արգիւնք չունենալ եւ շարգիլել ոչ ղեզժումները, ոչ կեղեքումները, այլ եւրոպական աջակցութեամբ մը որ անոնց արդիւնաւորութիւնը ապահովէ եւ այդ ազգաբնակչութեանց ապահովութիւն ներշնչէ: Բաղաքական տեսակէտով, Կորչաքօֆ իշխանը դիտել կուտայ թէ փոխանակ անգլիական, Ֆրանսական կամ ուսական գերիշխանութեան մը որուն Պուլտոյ մէջ՝ գանազան թուականներու՝ գոյութիւնն ունեցած ըլլալը պատմութիւնը կը ցուցնէ, ինք կը ցանկայ որ Արեւելքի մէջ ոչ մէկ գերիշխանութիւն գտնուի, ոչ Ռուսիոյ, ոչ ալ ո եւ է Պետութեան համար, եւ կը փափաքի Պուլտոյ յեղյեղուկ հողին վրայ՝ ինքնասիրութեանց վատառողջ ու ճղճիմ պայքարին տեղ տեսնել հաւաքական գործունէութիւն մը Պետութեանց, որ Բ. Դրան պիտի խնայէր շատ մը ցնորքներ եւ շատ մը սխալներ: »

Կուգանք Հայոց հարցին: Նիստ ԺԲ.

« Լորտ Սուլզպէրի կ'առաջարկէ զբաղիլ Սան-Սթէֆանօյի դաշնագրին 16րդ յօդուածով, որ կը վերաբերի Հայաստանին: Նորին Վեսնութիւնը պատրաստ է ընդունելու այդ յօդուածին վերջին երեք սողերը որ Հայոց շնորհուելիք բարեւաւորութեանց եւ բարենորոգմանց կ'ակնարկեն, եթէ Վեհաժողովը վճռէ ջնջումը առաջին երեք սողերուն որ կը թուին ուսական բանակին քաջուելուն իբր պայման դնել Բ. Դունէն այդ բարենորոգմանց շնորհումը: Այլապէս, լորտ Սուլզպէրի յաջորդ նիստի մը պիտի առաջարկէր

մասնաւոր յօգուած մը Հայոց համար :

« Շուվալովի կոմսը , առանց պնդելու վիճարանութեան մը վրայ որուն այսօր պատրաստուած չէ , վտի կը յայտնէ սակայն թէ ռուս բանակին քաշուիլը՝ եթէ տեղի ունենայ խոստացուած բարեկաւութեանց իրագործումէն առաջ , լուրջ անկարգութեանց տեղի պիտի տայ , կը խնդրէ որ այդ մասին ամէն գիտողութիւն յետաձգուի մինչեւ այն վայրկեանը երբ Վեհաժողովը աւելի ամբողջականապէս պիտի զբաղի Հայաստանի հարցով : »

Նիսա ԺԴ.

« Լորա Սուլզպէրի , մէկզի գնելով սահմաններու գծման խմբագրումը : որ 19րդ յօդուածին մէջ նշանակուած է եւ որուն բազմաթիւ մանրամասնութիւնները երեսն կը թուին թէ աւելի օգտակարապէս կրնան վէճի զրուիլ մասնաւոր շահեր ունեցող լիազօրներու առանձին խորհրդակցութեանց մէջ , իսկոյն կը զբաղի արտահանն ու կարսը Ռուսիոյ միացնելու սկզբունքովն իսկ : Նորին Վսեմութեան կարծիքով , այդքան կարեւոր տեղերու Ռուսիոյ անցնիլը Բ. Դրան զօրութիւնն ու վարկը պիտի տկարացնէր Ասիոյ մէջ , եւ անդորրութեան պահպանումը շատ տարակուսական պիտի դարձնէր այդ վայրերուն մէջ : Առանց պնդելու թեզի մը վրայ որ ակնյայտնի կ'երեւայ իրեն , լորտ Սուլզպէրի ռուս լիազօրներուն կը հարցնէ թէ այն նկատողութիւնները զոր Անգլիոյ ներկայացուցիչները Ն. Վսեմութեանց հետ իրենց մասնաւոր բանակցութեանց մէջ յայտնած են՝ փոփոխութիւն մը յառաջ բերած են կարսի եւ Արտահանի ամբողջութիւնները վար դնելու իրենց որոշման վրայ , այն պարագային ուր Ռուսիան հարկաւոր պիտի նկատէր այդ մտադրութեան վրայ հաստատ մնալ , լորտ Սուլզպէրի կը յայտարարէ թէ Անգլիոյ համար կը վերապահէ իրաւունքը՝ իր շահերը եւ այդ աղյաքնակութեանց վրայ իր ազդեցութիւնը պաշտպանելու , այն միջոցներով զոր յարմար պիտի դատէր : »

Ռուս առաջին լիազօրը կը յայտարարէ թէ Ռուսիա որոշած է Արտահանն ու կարսը վարդնել , Պաթումը ազատ նաւահանգստի վերածել , իսկ Էրզրումը , Պայագիտը եւ Ալաշկերտի հովիտը դարձնել Թուրքիոյ :

Դիտելի է որ այս նիստը տեղի կ'ունենայ

« Կիպրոսի Դաշնագրութեան » երեսն ելլելէն յետոյ : Այդ Դաշնագրութեան մէջ Անգլիա կը սպառնար որ « եթէ Ռուսիա վար դնէր Կարսը , Արտահանը , Պարսկը եւ թէ ո եւ է առեն Ռուսիա ձեռնարկէր Սուլթանին Ասիոյ մէջ ունեցած հողերուն ո եւ է մասին տիրանալ , ինք՝ Անգլիա Սուլթանին պիտի միանար զէնքի ուժով այդ տեղերը պաշտպանելու համար : » Այս դաշնագրութեան յայտնումէն յետոյ է որ տեղի ունեցած են ռուս եւ անգլիացի լիազօրներուն միջեւ մասնաւոր բանակցութիւնները որոնց կ'ահնարկէ վերոյիշեալ հատուածին մէջ՝ լորտ Սուլզպէրի , եւ որոնց մէջ անգլիական լիազօրները պնդեցին կարսը , Արտահանը եւ դարձնելու մասին . բայց Ռուսիա , առանց կարեւորութիւն տալու Անգլիոյ սպառնալիքին , պնդած է Կարսն ու Արտահանը պահելու իր որոշման վրայ , պահած է զանոնք , Պաթումն ալ ազատ նաւահանգիստ ընել խոստացած բայց բոլորովն ռուսացուցած է յետոյ , եւ սակայն Անգլիա պատերազմ չէ բացած Ռուսիոյ դէմ . Անգլիա ուրիշ բան չէ յաջողած « փրցնել » բայց եթէ Էրզրումի , Պայագիտի եւ Ալաշկերտի հովիտին Սուլթանին ճանկերուն մէջ վերադարձը : Ատոնց մասին Ռուսիա այլ եւս չէ պնդած , որքան ալ ծանր ըլլար իրեն համար յաղթանակին ամբողջ պտուղը չքաղել . ինչպէս ալ պնդէր , երբ հայ պատգամաւորութիւնը՝ Անգլիոյ հետ համաձայն՝ ռուս բանակին Հայաստանէն ելլելը կ'ուզէր . . . Այդ նոյն նիստին երկրորդ մասին մէջ , ռուս լիազօրները կը շարունակեն՝ Թուրքին ձեռքովը մնացած հայկական նահանգներուն բաղդովը զբաղիլ , բայց աւելի թոյլ կերպով :

« Վեհաժողովը կ'անցնի 16րդ յօդուածին , Հայոց վերաբերեալ , եւ որ խնդրոյ նիւթ եղաւ արդէն նախորդ նիստի մը :

« Լորա Սուլզպէրի այդ մասին մատուցած է առաջարկութիւն մը որ լիազօրներուն ցրուած է , Նորին Վսեմութիւնը 16րդ յօդուածին առաջին տողերուն ջնջումը կը պահանջէ՝ մինչեւ « pays » բառը , եւ կը փափաքի աւելցնել՝ վերջը հետեւեալ ֆրազը .

« (Բ. Դուռը) յետոյ պիտի համաձայնի (Պերսի « լինի զաշնագրին) ստորագրող միւս վեց պետութեանց հետ՝ այդ յանձնառութեանց չա-

« Իին (portée) եւ զայն գործադրելու համար « հարկ եղած միջոցներու մասին : »

« Նորին Վսեմութիւնը կ'աւելցնէ թէ Հայոց շահերը պիտի պաշտպանուին , եւ թէ իր առաջարկութեան նպատակը անոնց տալ է յոյսեր անմիջական բարելաւութեանց ինչպէս եւ ապագայ յառաջդիմութեանց :

« Գարաթէոտորի փաշա (Թրքական լիազօր) կ'ընդունի որ վերջին պատերազմին մէջ ըմբոստ աշիրէթները ծանր անկարգութիւններ յառաջ բերին . բայց Դուռը այդ մասին տեղեկութիւն ստանալուն պէս , միջոցներ ձեռք առաւ անոնց վերջ դնելու համար , Լորտ Սոլզպէրիի առաջարկութիւնը կը թուի ակնարկել յետագայ միջոցներու : Գարաթէոտորի փաշա կը ցանկար որ հաշուի առնուէին այն տրամադրութիւնները զոր արդէն իսկ Դուռն առած է եւ պարբերութեան վրայ աւելցնէին հետեւեալ բաները . « Դուռը պիտի հաղորդէ Պետութեանց արգիւնքն այն միջոցներուն որ արդէն իսկ ձեռք առնուած են : » Այս յաւելումը թէ՛ գոհացում պիտի տար Օսմանեան կառավարութեան , եւ թէ՛ անգլիացի լիազօրներուն ներկայացուցած բնագրին իմաստը պիտի լրացնէր :

« Կոմս Շուվալօֆ կը նախընտրէ լորտ Սոլզպէրիի խմբագրութիւնը : Եթէ Դուռը միջոցները որոշած է եւ այդ միջոցները չեն գործադրուած , անօգուտ է զանոնք յիշատակել :

Նախագահը (Պիզմարք) զիտել կուտայ որ թերեւս դժուար է զսպողական միջոցներ գործադրել անկախ աշիրէթներու մէջ , եւ Նորին Բարձրութիւնը տարակոյս կը յայտնէ լորտ Սոլզպէրիի առաջարկած յօդուածին գործադրութեան մասին :

« Գարաթէոտորի փաշա իր ցոյց տուած յաւելման վրայ պնդելով , լորտ Սոլզպէրի կը խնդրէ որ յետաձգուի վիճաբանութիւնը . նախնական բնագրին մէջ քանի մը փոփոխութիւններ մտցնելու համար :

« Խնդիրը կը յետաձգուի մօտակայ նիստի մը : »

Նիստ ժե.

« Նախագահը զիտել կուտայ թէ լորտ Սոլզպէրի յանձն առած է վեհաժողովին ներկայացնել օսմանեան լիազօրներուն հետ յետագայ համաձայնութեան մը արգիւնքը՝ Հայոց վերա-

բերեալ 16րդ յօդուածի խմբագրութեան մասին :

« Լորտ Սոլզպէրի կը կարգայ յօդուածը՝ ինչպէս որ ան խմբագրուած է համաձայնութեամբ Անգլիոյ եւ Թուրքիոյ լիազօրներուն :

« Բ. Դուռը յանձն կ'առնէ իրականացնել , առանց այլ եւս յապաղման , բարելաւութիւններն ու բարենորոգումները զոր տեղական պետքերը կը պահանջեն Հայոցմէ բնակուած նահանգներուն մէջ եւ երաշխաւորել անոնց ապահովութիւնը Գիւրտերուն եւ Չերքէզներուն դէմ . ան պարբերաբար իր այս նպատակով ձեռք առած միջոցներուն մասին տեղեկութիւն պիտի տայ Պետութեանց որ ատոր պիտի հրակեն : »

« Վեհաժողովը իր հաւանութիւնը կուտայ այդ յօդուածին : »

Վերջին երեք տողը , որ միակ բռնուելու տեղն » են այդ խեղճ ճարտ յօդուածին , — թէպէտ ա՛յնքան ահաւորապէս անզօր մնային ցարդ — արդիւնքն են Պիզմարքի սուր միջամտութեան . եւ Պիզմարք աւելի քան հաւանական է որ հոգը պիտի չընէր Հայոց բաղդովը զբաղիլ եւ ո եւ է միջամտութիւն ընել , եթէ Պերլինի մէջ հայ պատգամաւորութիւն մը չըլլար , որ տեսակցած էր կայսրուհւոյն եւ կայսրորդուոյն հետ , եւ որ նոյն ինքն Պիզմարքին հասուցած էր՝ այդ նիստէն մէկ քանի օր առաջ՝ Ներսէս Պատրիարքի մէկ նամակը երկաթեայ նախարարապետին ուղղուած :

* * *

Ահա՛ այն քանի մը խորհրդածութիւնները զոր հարկաւոր համարեցայ ընել Փափազեանի յուշատետրին հրատարակման աւարտումին առթիւ : Հեռու եմ այս նկատողութեանց շարքը 1878ի հայ քաղաքական գործունէութեան իբր լիակատար ուսումնասիրութիւն մը նկատուել : Ատոր համար անհրաժեշտ է աչքի առջև ունենալ այդ հարցին վերաբերեալ բոլոր հրատարակութիւնները , բոլոր տղթումները , անսխալ թղթակցութիւնները , որոնց մէկ մասն այսօր անհնար իսկ է ձեռք անցընել : Ատկից զատ , նոյն իսկ եթէ ունենայի այդ բոլորը , չեմ կարծիր որ զիս այս պահուս տրամադիր զգայի անցեալ գործունէութեան մը քննադատումին մէջ

այդքան երկարօրէն յամենալու . այժմ , աստե՛ն է ներկան կերտելու , եւ ոչ թէ անցեալի քրն՝ նութեամբ պէտք եկրածէն աւելի ստե՛ն կորսրն՝ ցնելու : Անհրաժեշտ էր աչք մը նետել 1878ի կարեւոր շրջանին հայ գործունէութեան վրայ , եւ հարցական նշան մը դնել անոր դիմացը , — քանի որ այդ շրջանէն ժառանգութիւն ձգցա՛ծ անգլիամոլութիւնն ու ռուսատեցութիւնը կը շարունակէին մնալ անփոփոխ եւ չխառնել մեր դատին . պէտք էր սխալը իր աղբիւրին մէջ մատնանիչ ընել : Այդ գործը կատարուեցաւ , եւ ապարդիւն չմնաց : Այսօր , Հայոց մեծամասնութիւնը ըմբռնած է թէ սոսանց Ռուսիոյ աջակցութեան Հայոց հարցը չի կրնար լուծուիլ :

Փափազեանի յուշատետրին հրատարակուած պիտի ծառայէ 1878ի հայ գործունէութեան համապատկերին յորինման իբր նիւթեղէն : Յանկալի էր որ Պ. Չերազ ինքն եւս , ընդարձակելով ու լրացնելով ուրուագիծը զոր հրատարակած է քանի մը հայերէն պրոչիւրնիւրով եւ ՂԱՐԱՆԻԻ քանի մը յօդուածներով , ի լոյս ընծայէր իր ամբողջական յուշատետրը , աւելցնելով անոր մէջ բոլոր տօքիւմանները , բոլոր թղթակցութիւնները զոր ունի իր ձեռքին տակ կամ կարող է ձարել : Մեծ ծառայութիւն մը պիտի մատուցանէր մեր ժամանակակից պատ-

մութեան : Պիտի իր կարգին գլխադնէր գործը ապագայ պատմարանին , որ եւրոպական տօքիւմաններուն հետ , ունենալով եւ հայկական տօքիւմաններն իր արամադրութեան տակ՝ պիտի կարենար լիակատար ուսումնասիրութիւնը յօրինել 1878ի հայկական գործունէութեան :

Գալով մեզի , մեր պարտքը՝ հիմայ՝ ինչպէս ըսի վերեւ՝ գործել է , սոսանց լուր կորսնցնելու : Այն պահուն ուր այս տողերը կը գրեմ , բարեբաղդաբար՝ Անգլիոյ եւ Ռուսիոյ սուր հակառակութիւնը Արեւելքի — եւ ամէն տեղի — հարցերուն մէջ , — հակառակութիւն որուն ամենամեծ դո՛ւր Հայութիւնը եղաւ , — կը սկսի տեղի սալ համաձայնութեամբ գործելու փոխադարձ ցանկութեան մը , որ կրնայ մինչեւ դաշնակցութիւն յառաջ ելթալ : Անգլիա եւ Ռուսիա , երբ ուզեն համաձայնիլ , — Ֆրանսան ալ իրենց հետ ունենալով — կրնան պիւրաւ լուծում մը սալ Հայոց հարցին , եւ ամբողջ Արեւելքի հարցին : Մենք ուրեմն այժմ պէտք է ունենանք , բաց ի երկրին մէջ ժողովուրդին ինքնապաշտպանութիւնը ապահովող համերաչխ ճիւղերէ , փրօփականտի ետանդուն ու ճարպիկ գործունէութիւն մը թէ՛ Փիթիբապուրկի եւ թէ՛ Լոնտոնի մէջ :

Ա. ՉՈՂԱՆԵԱՆ

Ջ Ա Ր Դ Ը

(1895-1896)

Ա.

Հրամանք , օ՛ն : — Քարովն մէջ Պիւլի կը ցրցէ Ոսն օհա ցուի եղջիւրներ : Մըզիմներու բակերուն մէջ , ժիրածիր , Մահակներն ա՛լ կը չըզկրին , կը հլատուն ծարազանները թունաւոր օծելով . եսմաղաններն հատու են . եւ Ալիսի ու ձորիսի , եկրատի

Ափոնքներուն վրայ դահիճներ կը կգած կը յեամեն կայքարելով կացիններն . Հրամանք , օ՛ն : — Ալ բաւական է մեծցաւ . Արծիւներու համբոյրով Թորգոմ վիշապն օրոցքին մէջ Մասիսի , եւ բաւական է՝ որ իր վեհ գոռումով՝ Սան-Սոնիանի եւ Պուլիի հողին վրայ՝ Թըմրած սըլտերն համակրութեան խրճանեց , եւ վէրքերն իր կորիմներուն շրջմայուած Թըւեց Թըւովն աստղերուն : Արդ կը տեսնէք Տիրաններն իր լուսարօղի՝ Որոնց խրրած տեղերն հերձ . կը Տեղքքին արշալոյսներ , արեւներ , եւ Նոճիներուն մէջ Վոսփարի կը բոսէք : Ան մըրրիւմները վիթխարի իր պոջին :

Հրամանը , օ՛ն : —

Օր մը սեւ .

(Այն օրն աստղերը ամբողջ թոյն կանեցին ,
եւ բուրեցին ոսկրի հոտ
Վարդերն ամէն հովիտներու) — օր մը սեւ ,
Երբազ-Քէօշի անկիւններուն մէջ պնամ՝
Սուքմանական գանկէ դուրս ,
Որջին բերանը լըրտեսող գայլի պէս՝
Այդ սեւ հրամանը պոռձկա՛ց . . .

1:

Լա՛ց , Հայաստա՛ն . ո՛վ Խըշուաւ կին . ու փետէ
Վարդերը սեւ . այդ գըլխուդ վրայ դըրժուած
Յանէ տաք տաք մոխիրներ :
Լա՛ց , ու պատուէ ծիծերդ ըզմեզ մեծցընող .
Երակներէդ Թող հոսի թոյն մ'օրտամեան
Ու Թայրգի , Հրունասի , Վոլկայի
Ակիւն ամբողջ լեցընէ ժահր , սեպընէ :
Չի հոն լուացին քեզ դասող
Պիղատոսներն իրենց ձեռքերն ու հոգին ,
Երբ յոյսերուդ Արշալոյսին սակ բոտր ,
Առանց խըղճի , ամօծի ,
Քեզ նիւթեցին խոր Լրուածի՛նը մասնիչ :
Լա՛ց . — առասի՛կ կը տեսնեմ՝
Որ քու սա նեղ վայրկենիդ
Բարեկամներդ քայլերնին կը դարձնեն .
Եւ Տակախդ դէմ փակելով
Գեօպանական իրենց դրոճերը՝ կ'ընեն
Սեւերէն ներս , նոյն քու մահուանը վրայ
Ճառեր ծափով ընդունուած ,
Ծըրագիրներ համակիր
Որոնք յետոյ տապանագիրրդ եղան :
Քեզ կը Թողուն մինաւոր
Մինչ կ'ամպոտին հորիզոնները չորս դիպ ,
Եւ լռութեան մէջ ճամբաներուն կը լսուին
Կըճըրտումներ ակաւներու Թաքեաքուր .
Հազար բուեր ճամբայ կ'եղեն դէպ ի քու
Սարերդ սեւ , եւ գուժկան
Ոգի մ'իբ Թուի Թեւերը շուրջ կը պարզէ ,
Եւ Տարոսէն Մասիս , Մասսէն Չամըճայ ,
Մեւերութեան մը մէջ խոր
Կոտորածի փողը տրխու՛ր կը հընչէ . . .

2:

Փակէ՛ որջերդ , Հայաստա՛ն ,
Արեւուն դէմ մի՛ բանար
Դրոճերը լայն փապարներուդ՝ որոնց մէջ
Ես կը տեսնեմ դեղին աչքեր գազանի :
Ծոցըդ փակէ՛ , որ խորթ զաւակ մեծցնելու
Եղաւ սովոր եւ յուճի .
Երկու գեղուն ծիծերդ , եփրսան ու Տիգրիս ,

Թող պահ մ'իբրնց մէջ խեղդեն
Բարբարոս տոհմը շէլխերու . գէլերու :
Օ՛ն , դըրախաներդ խըցէ՛ :
Ի՛նչ , չե՛ս տեսնը՝ որ որդիներդ հարազատ ,
Դեռ անպատրս ստ եւ անզէն ,
Լոկ մուրճերու , սրղոցի
Չայնին կ'ըլլան ունկընդէր .
Տրբեխներուն վրայ իրենց
Արիւնի տեղ կալերու ցեխն է դեղին .
Ի՛նչ , չե՛ս լսեր՝ որ սաղմոսի՝ մէջ միայն
Գիտան կանչել արշալոյսնկն հեռաւոր .
Այօրներուն վրայ յոգնած
Իրենց կուրծքին մազերը դեռ կը բուրեն
Խո՛նկ փոխանակ վառօղի :
Օ՛ն , Մա՛յր իմ , Մա՛յր , սա վայրկենիս խեղդէ՛ , օ՛ն ,
Մէջըդ ամէն խուժուած . ամէ՛ն դահճապետ . . .
Քայց չե՛ս ուզեր դու ինձ լրտել , եւ կամ չե՛ս
Կըմար վրայէդ ըզգեանել
Քաղաքներուդ աներակներն՝ որոնց սակ
Չըմբուարոյր մարմինըդ կէս կը Թաղուի .
Ու կը Թողուս որ ըլլայ ժա՛նս Մահր քեզ
Քաղաքներուն մէջ Լուրանի Տեսերուն .
Կը Թողուս լ՛առ . անկարեկի՛ր ,
Եւ ես ահա կը նըշմարեմ՝ որ անոնք
Որջերէն դուրս ազատ ճամբուն վրայ կ'օսանուն :
Մի՛սի գըրգուիչ ախորժակէն կանչուած՝
Կը հուաքուին վոհմակ վոհմակ , ուռնաւայն .
Իրենց գըլխուն աստղերն ամբողջ կը դեղնին .
Եւ կակաչներն հազարաւոր բլուրներու
Սարափախար բաժակներնին կը փակեն :
Արիւնի քաղցն ու հին փափաքն աներան
Թեւերն անոնց կը սոճտէ ,
Թեւերն անոնց կը զինէ . . .
Կը հալածեն Հայորդիներն անարշտպան ,
Հայորդիներն՝ որոնք հագի վերցուցած
Իրենց գըլխին աշխատանքի կարկահէն՝
Ըզդներնուն մէջ կ'ըզգան
Սոյլերը տաք գընդակին .
Կը բարձրացնեն ճիշդ կեանքի ճարտուտ .
Եւ զոհական եզներու գերդ խուճը մ'օրհնեալ՝
Որոնց մինչեւ գոմր հասած է հըրդեհն ,
Ուղեկորոյս , խալաօոյ ,
Կըճուա ծունկով , բիրերով դուրս կըլոցուած ,
Կը փախըլտին շըփոթ , Թասուն , յուսահատ .
Մահուանը լեցուած նայուածքով ,
Ծերեր , կիներ , տղաներ ,
Արծակ մազով , ձեռքերնուն մէջ սանդալին ,
Փողոցներէ փողոց , լեւնէ լեւ , մուր ,
Կեանքի՛ն , կեանքի՛ն , քայցըր կեանքի՛ն կը վազեն :

3:

Հոն , կը տեսնեմ քեզ , ո՛վ վայրագ դու Ոգի .
Անզէններուն , տրկարներուն ետեւէ ,

Մըրրկեցով փրատակներուն մէջ փոշին ,
 ձերմակ ձիուդ վրայ դեռ քեզ կը տեսնեմ . . .
 Ապարջիդ մէջ կանանց ,
 Իրեւ իժի ծրարում .
 Ալիսպանի հոգին ըզքեզ կը պսակէ .
 Պարեգօտդ այդ պատանքներուն պատանքն է
 Եւ թու ձիուդ գորշ ըստարին ծոպերէն ,
 Յաներձական բրիտանով ,
 Արիւն մը գաղջ կը կամի . . .
 Եւ դու խնայել չես ուզեր
 Բոլոր անոնց՝ որոնք թախծող թեւերով
 Ճամբուդ վրայ իրենց արեւը կ'ուզեն :
 Անձաներէ անձաւ միայն , վերեւէդ ,
 Կը հընչէ բառն ազգաներու կրօնջով .

— « Յառաջ , յառաջ : » —

Եւ թու ձորերդ աւազակ
 Կը հետեւին մահ սերմանող արշափդ . . .
 Կուրծքերէ կուրծք լիարդարոր կը մըխան
 Իրենց սուրերն արեան ակեր բանարով .
 Կը թաւակն երիտասարդ գըրտիններ՝
 Որոնց մազերը սեւ , մազերը խարտեաշ
 Ցեխերու մէջ կը պլըշկին ,
 Եւ ձերբու կոկորդներէն պինդ բըռնած՝
 Գանկերն անոնց պատերուն դէմ կը ջարբեն .
 Կը բանան մեր մայրերուն
 Ծոցերը սուրք՝ որոնցմէ
 Կը թափին դուրս երջայնիք դեռ անամուն ,
 Հայեր առանց դեռ ձեւի .
 Կը տըրորեն , կը փըշրեն
 Գարշապարի , ըլիի , պայտի տակ կողեր ,
 Գանկեր , գանկեր , անձիւ գանկեր , լեցնելով
 Սպաստակի ճեղքըւածքները բոլոր
 Ողնածուծով , ըղղով . . .
 « — Յառաջ , յառաջ : » —

Ո՛վ բարբարոս դու Ոգի ,
 Անցքիդ վրայ , ձայներն ոսկրի փըշրումին
 Մինչեւ երկնի խոր անձաներն հըրեղէն
 Կը հընչըին . . . Անցքիդ վրայ կը խեղդեն
 Երեխաներն իրենց մօր սեւ ծաւերով ,
 Ու մեր հարսերն յարաշխատ ,
 Վառաշ կըբրով մ'ընդգրծած ,
 Զըրհորներու պարաններով կը սպաննեն .
 Եւ կը գոհեն ով գիտէ ի՛նչ ջար դեւի
 Տահարներու ցուրտ սիններուն փսթարւած՝
 Սուրբ կուսաններն հերարձակ .
 Իսկ արտերուն , ախ , արտերուն մէջ ջըքնազ՝
 Ուր Հայուն կեանքն արեւ կ'ըմպէ եւ արեւն
 Հոգիին մէջ կը մեռնի՝
 Վաստակարեկ դիակներով կը կանգնեն
 Գողգոթաներ , Գողգոթաներ սրբազան ,
 Եւ բոլորն ալ , լի գա՛նկ մ'իրենց ձեռքին մէջ՝

Միահամուռ կը խըմեն
 Արիւն ձերի եւ մանկան ,
 Արիւն կընոջ , եւ արիւնն
 Արարատին վրայ խաբուած Յիսուսին :
 Ու կը կըրկենն դեռ ազգաներն յարատեւ .
 — « Յառաջ , յառաջ : » —

Ո՛վ բարբարոս դու Ոգի ,
 Այս Սասունն է , Տարսուն է այս , Պրոպնտոսն ,
 Ամէն այն տեղն՝ ուր Հայն հունձքին մէջ կանգուն .
 Յակճիւքս միշտ գալուստիդ՝
 Կը խընամէ գուցէ գարին վաղարդեան
 Ջիուդ՝ որոն սըմբակին տակ կը դառնայ
 Կեանքն հոգ եւ հո՛ղը մոխիր :
 Ա՛լ տըրորւած՝ իր վագրին տակ՝ կը կամեն
 Վարդերն արիւն , եւ ողկոյզներն արատար .
 Իր գուռ դափերն անտարբեր
 Ինկածներուն գանկերուն մէջ կը ճըխան .
 Ա՛լ կը մաշին սպոտերն ոսկրի փըշրումէն ,
 Եւ իր բաշին վրայ կարմիր
 Անգըղներն հիւ կը դառնան . . .
 Ալլեւս ահա ամէն ինչ
 Փըլտակ է , կողպուտ է , դիակ է ,
 Որոնց վրայ կը փաղչի
 Հըրդեհն աչքէն արիւն ու բոց հոսելով .
 Հըրդեհն (խըւամ ցեղերու հի՛ն վըրիժակ)
 Վարսերը շուրջ կը թօժուէ
 Եւ վիշապի մըռունջներով կը վագէ
 Կաւերէն գիւղ եւ գիւղերէն քաղաքներ .
 Երկար թեւեր բոցերու
 Տուն առաներու կը շըղծայեն , կեանք կեանքի ,
 Ու ամէն տեղ , մոխիրն վրայ
 Մեր սըրճքւած Պատիւը լոկ կը սպառնայ . —
 Բոցերուն մէջ գերդ շէկ Ոգի մը կանգուն
 Կը մըռընչէ , եւ մըռունջով կը սլուծկայ
 Դէպ արեւու համայրին՝
 Վըրէժի սերմն անդրանիկ .
 Մինչ ստրեբուն ներքեւէ
 Խանձուան ու հոսը մարմնի
 Մեր սեմերէն , օրացներէն դէպ ի վեր ,
 Դէպ ի երկինք կը ճենճերեն՝ որոնց դէմ՝
 Իրենց պինջերը բացած՝
 Ալլահն ամպին մէջէ , Սուլթանը ցեխին՝
 Հոստտելով փոխն ի փոխ՝
 Կը ժըպտին հաշտ իրարու ,
 Ու Երուսալմի դէմքն իր ետեւ դարձուցած
 Կուպերը թաց կը շըփէ —
 Մեր ծուխէն աչքն իր բողբ
 Կըսկըծերն համար լոկ : —

Կեցի՛ր , կեցի՛ր , ո՛վ բարբարոս դու Ոգի ,
 Ելլեսպանտի եզերքին վրայ ա՛լ կեցի՛ր .

Սա սե. ժայռին՝ ուր ծովն իր բանար կուլայ,
 Թող ձիւ խըրաբա՞ծ Մեռնողներուն հարնդիւնէն՝
 Իրենարդկային գումի մ'ահեղ սարսուռով՝
 Իր պինդերէն, իր բաշերէն, ագիէն
 Բոլոր բոլոր մեր արիւնները Թօժուէ :
 Կեցի՛ր ու հեղ մը հեռաքիւզ վրայ ընկըրկէ՛ .
 Տե՛ս . — առասիկ ամէն ինչ
 Կը գալարուի, կը հարձասի, կը մեռնի,
 Ծուխ է, մոխիր եւ ասեր :
 Արեան ծովու մ'ալիքներէն կը ծրիւան
 Մարդու ահեղ դիակներ,
 Իրակ կոյսի, դիակ ասողի եւ վարդի,
 Իրակը մեր Ազգին եւ մեր Աստրծոյն .
 Տե՛ս . — ահիւնի, արիւնի
 Կարճաճուռի լայճ անասլառ մ'է բու առջև,
 Արուն մէջէ ծանրաբեռնուած աւարով՝
 Ըսպաննիքները գազան
 Կը հեռանան լիզելով
 Արիւնաբա՛ւ սուրերն՝ որ լերդ կը հոսին :

2

Կուգան ցիւները հեռաւոր լեռներէ,
 Եւ անգրգիւնքն հոտառու .
 Կուգան իրենց ձագերուն կեր ամսիլ մեզ,
 Հայ դիակի մ'աչքին կրտուց մըխելու .
 Կ'հասնի Արծիւն այն հրակայ
 Կօժի Արծիւն այն՝ որ գուցէ օր մ'անպէն
 Վեհածողը՛ր պիգլուտե՛րան կը հրակէր .
 Շուներն ուրախ պոչերով
 Բակերէ դուրս դիակէ դի կը յածին,
 Եւ ծոյլ լեզուով մը կը լիզեն արիւններն՝
 Մերձ կասկածոս կենալով
 Կիսամուռի մ'աչքերուն
 Յանկարճական բացումէն :
 . . . Յետոյ կուգան Մայրերը ո՛րք մընացած .
 Ու ողջ հարսերն ու բոլոր
 Մեր ողջ քոյրերը խեղալեղ կանչերով :
 Կո՛ւցի՛նքուն մէջէն խաւին հէգ կը վազէ,
 Արձակ կուրծքով ու բարիկ
 Իհէպ մեռելներն յոշտուած՝
 Որոնց արեան տարրեր հոտն
 Ըստ սէրերու տարրերու՞ն կը կանչէ
 Չիրենք այն մեծ Հայրին՝ որուն վրայ գեռ
 Ապագաներ պիտ' ջայլեն :
 Ամենն իրենց մեռելներն հոն կը գրանեն,
 Կ'իջնուն իրենց մեռելին քով ծննդաբիր .
 Եւ լաջակներն ու կրկնոցներն ըսպիտակ
 Հարմնող սուրբի մ'պատանքին պէս իւր նեաւած,
 Մերկ ծոցերով, աղաղակով, սրբանքով
 Իրանկերն իրենց կը ձեռնեն,
 Կը փեճբառեն մազերսին .
 Իրենց կուրծքէն կը ժայթքի բառ մը սխով,
 — Անէ՛ծք . . . ու սե՛ն շիրիմներուն մէջ խլամ

Բոլոր սակերն իրարու դէմ կը ջարդեն .
 — Անէ՛ծք . . . ու Թո՛ւրք ժայրերուն մոռձ ծոցիւ մէջ
 Կանթը կ'ըլլայ սրնդիկ կամ խիւս եղիճի .
 — Անէ՛ծք . . . ու վե՛րն, Երբարգե՛տչի՛ կողին վրայ
 Բու մը հրակայ կը դընէ բոյնձ իր հրակայ :
 Լացէ՛ք, լացէ՛ք, ո՛վ հէգ Մայրեր, հէգ հարսեր,
 Ասողերէ ա՛ստղ ձեր ողբանքը ձրգամ՝
 Այս օր մեր սեւ հողին վրայ իրա սեւ յոռու
 Սա մարմնուած Արշալոյսները լացէ՛ք .
 Թող ձեր բիւրն ինկածներուն վրայ հազար
 Արաստուէն իրենց լոյսէն գառապրկուին :
 Վերջին լացն է . — հա՛՛նա, խա՛՛ծէք բամինքիդ .
 Յուսիստօրէն գազաղներուն վրայ ծրաւձ՝
 Թողէք մէկուեղ կափարիչի տակ գամուին
 Ծայրերը ձեր մազերուն,
 Եւ իոշտանգուած ձեր իգումիւնն իր յետին
 Տրկարուձեւան մէջ փրշի :
 Օ՛ն, հառաչ մ'ալ, արցունք մըն ալ . — վերջինն է :
 Չի առասիկ, ահառասիկ կը տեսնեմ
 Արգանդներուն մէջ ձեր լայն՝
 Կոր Սաղմեր՝ Կոր Արգիւնրու ըստեղծիչ :
 Իրենց մըռալ ձեւին ներքեւ կը պսակն
 Հըզօր Տե՛կերն Ասիւննայրու ապագայ .
 Չեր աչքերէն իրենց աչքերը փոքրիկ
 Կը բացուին պիշ ասողերու յորջ շողերուն .
 Եւ մերձ Թագա՛ւ խորհուրդին մէջ աղբի
 Կը Թափառին, մեծալով,
 Աւերին մէջ իրենց վաղուան ժառանգին .
 Իրենց շրթմունքն, ո՛վ Մայրեր, ձեր շրթմունքին,
 Կայճակներու ծարաւով,
 Գէպ ամպերու երակներուն կ'երկրնան,
 Կ'երկրնան դէպ ի հայկական արիւնին
 Գերաստուածեան հաղորդումեան՝ որուն մէջ
 Հայրենիքի Սէրը վե՛հ
 Կրօնքը կ'ըլլայ հազարաւոր կրօնքներու : —
 Ու վա՛ղը, վա՛ղն, ո՛վ հէք Մայրեր, լրեցէ՛ք,
 Չեր արգանդէ՛ն մի առ մի
 Պիտի եղին անոնք հրակայ եւ հերու
 Մեծ պիտ' ըլլան . մըրբիկն իրենց մազերուն
 Պիտի սարսէ վերն ասողերոյն մէջ Աստուած .
 Պիտի հազնին արծուի մաշկեղ Թրուիջներ՝
 Շանձերն իրենց վրայ կրելու միշտ պատրաստ .
 Գրուինուն վրայ Ազատութեան արաղչի՛ն
 Ուրուքի տեղ պիտի հիւտի ասողերով :
 Օ՛ն լրեցէ՛ք, լրեցէ՛ք այս, ո՛վ Մայրեր,
 Վաղն երբ անոնք Թամբին իրենց նրժոյգներն
 Ու անոնցմով, գերդ պողպատի ջրբուխում,
 Վըրէճին մէջ մըկրտուին .
 Երբ Թուրք արեան բարկ ծարաւէն մոլեգնած՝
 Լեռներուն վրայ մըռքնէն,
 Ռ՛հ այն առնն, այս օրուան
 Մեր Մեռելները բոլոր՝
 Միահամուռ ուսումով

Պիտի կանգնին գերեզմանին մէջ իրենց ,
Ու անխամբեր հեռուն , հեռուն ակնապիշ
Պիտի սպասեն վարդափեղիզ գալուտտին
Արշալոյսի մ'Արշալոյսի մը՝ որուն
(Հաստացէ՛ք ինձ , Մայրե՛ր ,)
Ես ունսւմանը կ'առնեմ . . .

Գ. ՎԱՐՈՒԹԱՆ

30 Օգոստոս 1906

Հ Ա Յ

Ն Ա Խ Ա Ր Ա Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր Ը

(Շար.)

ՈՒՇՏՈՒՆԻՔ. — Բուն կայեան, Թովմա Արծ-
րունիի համեմատ, Ոստան՝ Վանայ ծովուն հա-
րաւային-արեւելեան ափը: Բնիկ հայ նախարա-
րութեան հնագոյններէն մէկը ըլլալ կը թուի,
այնքան բնակն հղած երկրին, որ Բզնունիներուն
նման իր անունը տուած է Վանայ լճին որ կը
կոչուէր նաև Ռշտունեաց ծով (Բիւզանդ. Կ. Ժ):
Ռշտունեաց նախարարը Վանայ ծովուն մէջ ամ-
բոց ունէր իրեն Աղթամար կղզին, և Բիւզանդի
երկու տեղ գրածը սկնարկութիւն մը կրնայ
համարուիլ Վան քաղաքն ու բերդն ալ Ռշտու-
նիներուն սեպհականութիւնը ըլլալուն (Բիւ-
զանդ, Կ. ԺԺ. և Ե. Լէ): Բզնունիներուն և Ռըշ-
տունիներուն միապէս իրենց անունը Վանայ ծո-
վուն տալէն, և թէ մեծ ձգնաժամերու մէջ ի-
րարու օգնական և սոսկաէն հանդիսանալէն (ինչ-
պէս երբ գաւառանութեան պատժէն խուսող և
թաքնող Բզնունեաց նախարարին կինն ու որդիքը
Ռշտունեաց պատկանող Աղթամար կղզին շրջը-
ւեցան իբր սպաստան) կը նշմարուի սերտ կապ
երկու նախարարութեանց մէջ, և անշուշտ՝ հա-
մահաւասար հին ծագում: Աոոր ուժ տալ կը
թուի հաւանական ստուգարանութիւնը Ռշտունի
անուան որ կը յիշեցնէ Գարեհի արձանագրին
Բարեխոնեան հատուածին մէջ Հայաստանին տըր-

ւած «Ուրաշտու» յորջորջումը, որ Հրաշտու, Հրշ-
տու, և Ռշտու (Տր=տ) հղած է, որմէ՛ Ռըշ-
տունիք: Բիւզանդ Ռշտունեաց նախարարին կա-
րեորութիւնը կը յայտնէ կոչելով ան «մեծ իշ-
խան», աշխարհատէրն՝ «մեծ ծառայն» (vassal)
արքային Հայոց՝, անոնց սոհմն «աւագ սոհմ»:

Խորենացի Ռշտունիները կցելով Գողթնեցի-
ներուն հետ (թէև «Գողթնեցի» նախարարական
տուն գոյութիւն չունի, այլ ծանօթ է լոկ Գող-
թըն գաւառի իշխան) Ռշտունիները «Սիսակա-
նէն հատուած» կ'անուանէ, բայց թէ կ'ըր և ինչ
պատճառով այդպիսի հատուած մը եկած ու
հաստատուած է Ռշտունիներու հնուց գրաւած
երկրը, լուռ կ'անցնի Յեղակցութիւն կարելի
է ետևադրել Ռշտունեաց երկրի և Գողթն գա-
ւառի զրացի բնակիչներուն մէջ, բայց Վանայ
հարաւակողմի բնակ Ռշտունիներու և Սիսական
սոհմի մէջ՝ դժուար է հաւատալ գէթ առանց
մանր պարագաներով ցուցման: Աւանդութեան
(եթէ կար այնպիսի բան) անորոշութիւնը անկէ
յայտնի է որ Խորենացի անմիջապէս կ'աւելցնէ
«Ոչ գիտեմ թէ յանուն արանցն զգաւառն ան-
ուանեալ, և թէ յանուն գաւառացն գնախարա-
րութիւն կոչեցեալ»: Ըստ շատ կարելի է են-
թադրել թէ թէպէտ Ռշտունիներու ծագումը՝
Բզնունիներուն նման՝ Վանեան թագաւորներու
ժամանակէն սկիզբ առած՝ բնիկ հայ է, յետոյ՝
Երանեան ցեղերու եկովն՝ հատուած մը ստոնցմէ
եկած իստուած է անոնց:

ԽՈՐԵՆՈՒՆԻՆԻՔ. — Ոստան անծանօթ, կը-
կիր՝ Յարուբերանի մէջ, «ի կողմանս Հիւսիսոյ
ծովուն աղւոյ» (Վանայ ծովուն հիւսիսակողմը)
ուրեմն մերձակայ Բզնունիներուն և Մանաւազ-
եանց երկրին: Աշխարհագրական այս մերձաւո-
րութիւնն ըլլալու է որ Խորենացիի մարին մէջ
մերձեցում մը ներշնչեր է այս երեք մեծ նա-
խարարութեանց մէջ, որով խոտն ու Մանաւազը
եղբայր կը դնէ Արմենակի, և Բագ՝ անոր եղ-
բորորդի: Խորենացիի այս հաւաստումը որ և
է ապացոյց չունի իրեն նպաստ, և լոկ կը ծա-
ռայէ մասնանշելու աւանդութիւն մը Խորխո-
նունիներու՝ համահաւասար միւս երկու նախա-
րարութեանց վաղեմի ծագման նկատմամբ: Նախ՝
սխալ ստուգարանութեան մը վրայ յեցած է Խոր-
խոնունի կոչումէն «խոտ» արմատ մը հանելը (ուր-
կէ սկզբնական նահապետը այդ տան) զի խոտէն

պէտք է ձեանար խոռունիք, կամ խոռխոռունիք եթէ հաւատք պէտք է ընծայել առաջին նահապետին անունին կրկնումով ազգանունի մը անօրինակ կերտումին: Խորխոռունիէն արմատ կրնայ հանուիլ խորխոռ, որուն դարձեալ արմատն է «խոր» և ոչ «խոռ» (ինչպէս «կարկառել»ի մէջ «կար», է արմատը, և «բարբառել»ի մէջ «բար»), և խորխոր կամ խորխոռ (ը գիրը ու-ի սաստկանալուն օրինակները ունինք՝ խելառ=խելահար, խորել=խոռել), կը նշանակէ խիստ խոր (ինչպէս վաղվազ, խիստ շուտ) բառ մը՝ որ չտեսնուիր գործածուած իբր մարդու անուն, թողունք ազգանուն, այլ իրօք և խկապէս իր տեսնէք երկու հեղ գործածուած պատշաճօրէն իբր մակդիր քարայրներու, այսպէս ունինք խորխոր Մեծ-Մոկիքի մէջ՝ Սեպենէ-Սու գետի ախանց մօտ բնական ստորերկրեայ այր մը (2 մը-դոն երկայնութեամբ, և 24 մէթր բարձրութեամբ) որուն մէջէն կը շարունակէ գետը իր ընթացքը և որուն Հարաւ-արեւմտեան վերջաւորութիւնը խորխոր անունով ծանչցուած է տեղացիներէն: Հոն ժայռին երեսը քանդակուած է Ասորեստանի թագաւոր Ասուրնասիրբալի (880 Ն. Ք.) պատկերը, բեւեռագիր արձանագրով: Երկրորդ օրինակն է Աանի հռչակաւոր քարաժայռին հիւսիս-արեւմտեան կողմը արուեստաբար փորուած այրը (4 1/2 մէթրով 10 մէթր) որուն մուտքը շրջանակուած է խալդեան Արգիստիս Ա. թագաւորի արձանագիրներով: Այս այրն ալ նոյնպէս խորխոր անունով ծանչցուած է: Աւրեմն, եթէ խորխոռունիներու անուան ստուգաբանութեամբ անոնց ծագումին գաղտնիքին խորը խորխորիելու է, աւելի բանաւոր չէ՞ ենթադրել թէ խորխոռունի անունը տալով այս ցեղին, խորխոր կոչուած այրերու վրայ վաղեմի թագաւորներու ձգած յիշատակին հետ կապել ուզած է ժողովուրդը այս հին նախարարութեան ծագումը, որ հաւանօրէն խալդեան — Ասորեստանական թըւականներէն առած է սկիզբ: Մալխազ կամ Մաղխազ մակդիրն ալ որ յատուկ էր այս նախարարական տան, իբր ոչ-երանեան բառ(1) (հին շըրջանէ մը մնացած՝ ինչպէս ուրիշ — ազ վերջաւորութեամբ բառ մը, գուգազ) կուգայ նպատակ

(1) Պաղտատի մօտ կայ Նահր Մալխա, որ կը նշանակէ Գիտ իշխանի, որ Թերևս Ասորեստանցոց լեզուին մէջ Մալխազ ձև ունէր:

այս ենթադրութեան: Մալխազի նշանակութիւնն է իշխան, ինչպէս կը տեսնուի հետը կըցուած հոմանիշէն(2), «Առաջին իշխանն հայոց և Մալխազն՝ ինչպէս կոչուած է խորխոռունի նախարարը վաճառական Գահնամակին մէջ՝ բոլոր նախարարներէն նախակարգ գրուելով, և Բարգէն կաթողիկոսի թղթին մէջ (ուղղուած Հայոց ՚ի Պարսս) յիշուած նախարարներուն մէջ աւագ տեղ կը բռնէ «Հայոց Ասպետ»էն (Բագրատունիներէն) անմիջապէս ետքը Արտաշէր «Հայոց Մալխազ» (առաջին իշխան Հայոց նշանակութեամբ): Խորենացի կը թուի սեպիտանալ Մաղխազ կոչման մակդիր ըլլալը, և յատուկ անուն կը կարծէ ըսելով «Եւ գլուխ (կարգէ թիկնապահացն) նահապետ նոցա զՄաղխազ ոմն», մինչդեռ թէ՛ Բիւզանդ և թէ՛ Փարպեցի իբր մակդիր կը գործածեն յայտնապէս Մաղխազը, ինչպէս «Արիւ Մաղխազ», Գարջոյլ Մաղխազ՝ ճիշդ ինչպէս այժմն պարսիկները կը գործածեն «Միրզա» մակդիրը, իշխան նշանակութեամբ, երբ բուն անունէն յետագաս կը գնեն, Եուսուֆ Միրզա, Մահմուտ Միրզա, Եուսուֆ իշխան, Մահմուտ իշխան նշանակութեամբ: Թերևս Ասորեստանական ծագումի ենթադրութեան աւելի միտել տայ խորխոռունի նախարարի մը Գագիշոյ անունը (հնչել Վագիշու) որ ասորական է ինչպէս Աբդիշու, Ելիշու, Լայլն, նկատելով Արիւհիլի մէջ անուանակոչութեան մասին ծայրայեղ պահանջողականութիւն և նկատելով որ հայ նախարարները թէպէտ կ'ախորժէին Պարսիկ, մանաւանդ Պահլաւ անուններ գնել, բայց խիստ քիչ է գործածութիւնը ասորականի:

ԱՐԾՐՈՒՆԻՔ. — Ոստան՝ Հագամակերտ (Պաշքալէ): Արծրունիներուն ծագումը Ասորեստանական ըլլալը ո՛չ միայն աւանդութիւն մըն է, այլ նոյն իսկ այդ տոհմին մէջ խնամով պահուած և պարծանօք յիշուած զրոյց մը: Հաւանական է որ Խորենացի այդ նախարարական տանց մէջ սերունդէ սերունդ հասցուած և հազորդուած զրոյցներէն առնելով կը պատմէ հետեւեալը «Այլ երբեմն ՚ի մականական խաղուն երկիցս պատահեաց Շաւասպայ Արծրունոյ զգնդակն հանել ՚ի Շապհոյ: Եւ նորա սծեալ նմա մա-

(2) Այսպիսի հոմանիշներու շատ կը հանդիպինք Բիւզանդի մէջ. զոր օրինակ «դայեակը և սնուցիչը էին արքային Հայոց» օմատուցանէին նմա Թիւրակէս և անդեղեայս» Լայլն:

կանաւն ասէ. ծանիր գքեզ Իսկ նորա պատասխանեալ թէ՛ Այո՛, ասէ, ճանաչեմ ե գիտարքայորդի ՚ի սերմանէ Սանասարայ (և ունիմ իշխանութիւն ընդ եզրարս քո զբարձն արքայի համբուրել) որպէս և անուանակոչեցեալս եմ՝: Ինչպէս Գարագաշեան գիտել կուտայ, Խորենացիի այս խօսքը «որպէս և անուանակոչեցեալս եմ՝ կ'ակնարկէ Արծրունի անուան նշանակութիւնը, որ սակայն ցարդ անծանօթ մնացած է: Կեր կարծեօք, այդ Արծրունի անունը գործչունի ոչ «արծիւ=ունի» ՚ի հետ, ինչպէս Խորենացիի բառախաղային ստուգաբանութիւնը կը հաւաստէ, ոչ ալ «Արծուիք» կոչուած դաշտավայրին մէջ առաջին ըլլալուն, կամ Արզն աւանի մէջ բնակելուն, և ոչ արծուունգն կերպարանօք ըլլալուն ինչպէս Թովմա Արծրունի կ'առաջարկէ բացատրել: Կեր կարծեօք, անուան ստուգաբանութեան բանալին՝ վերագրեալ «որպէս և անուանակոչեցեալս եմ» պարբերութեան մէջ է, և Արծրունի չէ այլ ինչ բայց ասորունի, այսինքն ասորեստանցեաց ցեղէն, ինչպէս հայ ժողովուրդը բնականաբար պիտի ճանչնար և յորջորջէր Ասորեստանէն այդ եկեալները:

Ճիշդ նոյն կերպով կազմուած ունինք Պահլաունի (Պահլաւ ցեղէ նախարարութիւն) և հաւանօրէն նոյնօրինակ կազմութիւն ունի Ամասունի՝ որ նշանակելու է Ամաս կամ Մաս (=Մաս ցեղէ, համեմատել Սորաբոնի Matiané-ի հետ, Ամարգ կամ Մարգ, Ատրպատ կամ Տրպատ, Ատրղատ կամ Տրղատ): Ատրունի եղած է Ատրունի, յետոյ Արսունի, ր-ի մուծմամբ ձայնաւորի և շշականի մէջ որուն կրկնակ օրինակը ունինք արշաւուրշ բառին մէջ ուր յայտնապէս երկու ր ներն ալ օտարամուտ են (ուրիշ կողմէ ծանօթ են ր-ի մուծումներ՝ բարժանել, տարժանել բառերուն մէջ), և հուսկ յետոյ Արսունի փոխուած է Արծրունիի, ս փոխուելով ծ-ի, ինչպէս յիստուն փոխուած է ռամկին բերնին մէջ իծծուն-ի, ինչպէս արշվիսք փոխուած է արծվիսք-ի (տես Սմբատ Գունդասապլի Ասիղք Անտիոքայ), ինչպէս նարայնի կամ նգրայնի փոխուած է նծրայնիի:

Գէթ այս ստուգաբանութեամբ լուծում մը տուած կ'ըլլանք Խորենացիի Հաւասայ Արծրունիի բերանը դրած «որպէս և անուանակոչեցեալս եմ» խօսքին:

ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ. — Ոստան՝ անյայտ, գաւառ՝ Անձիա: Այս անուան ստուգաբանութիւնն է Սարբու անձիա (Տէր Անձտայ) որ միացուելով եղած է Սրուանձիա և — հայնց ազգանուանական ամանցով Սրուանձտեանց: Յայտնի է թէ Անձիա է հնագոյն ձեր այս գաւառին, և ոչ Հանձիթ որ յետոյ մուտ գտած ձեն է այդ վաղեմի գաւառին անուան որ շատ հին ժամանակներէ ՚ի վեր Ասորեստանցեաց ծանօթ էր Enzite կոչմամբ (գաւառան հեղինակաց քով Enzite): Ասորեստանցեաց բանակները, Ուրարտի (Վանայ լճին հիւսիսակողմի երկիրները) արշաւելու առթիւ, շատ անգամ կոխան ըրած և յարձակման առարկայ ըրած են այս գաւառը, ամենէն վայրագը տեղի ունեցած ըլլալով Սալմանասար Բ. ի օրով (864-824 Ն. Ք.) որ ՚ի հուր և ՚ի սուր մուշկուց զԱնձիա, և իբր նշանակ կատարեալ նրաւաման, իր քանդակեալ պատկերը ձգեց հոն քարայրի մը վրայ: Տարակոյս չկայ թէ ՚ի վերջոյ Անձիա ալ, ուրիշ նուաճուած երկիրներու պէս, ստացաւ Ասորեստանցի գաղութ և կառավարիչ, որոնցմէ մէկը արմատանալով երկիրն մէջ, իրեն սերունդ ձգեց՝ ճանչցուելով Սարբու Անձիա (Տէր Անձտայ): Սրուանձտեանց տանուտէր մը կը յիշեն Եղիշէ և Ղազար՝ իբր մին Վարդանանց կուռին հերոսներէն: Բայց Բիւզանդի մէջ յիշուած Անձիոի իշխանները չեն կոչուած Սրուանձտեանց, այլ անունի հայացած ձեով Տէր Անձտայ, այսպէս կը յիշէ Բիւզանդ «Ղազարը որ էր իշխան Անձտայ»: «Սաղամուտ տէրն Անձտայ» միշտ անմիջապէս հետը զնկելով զրացի մեծ Ծոփաց իշխանը: Գծուար է գատել Սրուանձտեանցը այս Անձտայ տէրերէն և Գարեգին (որ Եղիշէի մէջ կ'երևի) Բիւզանդի մէջ յիշուած Անձտայ տէրերուն սերնդէն պէտք է եղած ըլլաւ:

(Շարունակելի) Գ. ՓԱՌՆԱԿ

ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒԶԱԿԻ

Ա Ն Տ Ի Պ Տ Ա Ղ Ի Կ Ն Ե Ր

1. Այս աստուծոյ վերայ քանի քու ձայնիկըդ կուգայ,
 Այլ աւագանի ծընունդ չի սիրեմ երբ ըզքեզ պտեմ,
 Մեռնիմ 'ւ ի յանդէնն երթամ: քեզ ի հոն տանիմ թէ կարեմ,
 Ի յանանցական հըրոյն զիս դէմ տամ ըզքեզ խաղիսեմ:

2. Քանի սարերովդ երթաս, որ մի յիմ ասիլս տի ընկնիս (1),
 երբ որ մի յիմ ձեռքն ընկնիս, բան անեմ որ խոստովանիս,
 երթամ եւ ի յան կարմունձն որ իժիր դու բաժգող (2) կ'անցնիս,
 Անուամ գայն որ անցեր եւ, անուամ գայն որ դեռ տի անցնիս (3):

4. Գընա՛, մի հայիր ի յիս՝ այդ խունի պչերդ որ ունիս,
 Յերեկ նայեցար ի յիս, նա հիւանդ եղայ քո գերիս:
 Խըզձէս 'ւ արենէս ունիս թէ չեղնես ու գաս մօտ ի յիս,
 Զերեսդ (4) երեսիս դընես՝ զինչ պիտոյ է աստուծոյս:

5. Կանանչ կապաւոր մանչո՛ւկ, եղնավի՛զդ՝ ինչ խօշ կու նայիս,
 Դարձիր մէկ մ'ընդ յիս նայէ, կուլակիդ խոպանն իմ հօգիս:
 Թէ մարդ ես ու սէր ունիս՝ նա ծառայ մեռիր կուլակիս:
 — Ծառայ Ստեղծողին մեռնիմ՝, տայ գիւլակն ու գաէրն ալ ի յիս:

6. Ճըրս'գ, քեզ երնէկ կուտամ, իմ կարին առջև կու վառիս,
 Գէմ շատ մի ֆառահ է քո, իւր յերեսն ի վեր կու նայիս,
 Ճըրս'գ, քեզ սկանջ պիտէր՝ լրսէիր զիմ գանգաւորնիս,
 Երթիր իմ կարին ասիր, խըռով է՝ հաշտեր հետ ի յիս:

7. Ճըրս'գ, քեզ երնէկ կուտամ, պահ մ'երիս պահիկ մ'անցանիս,
 Երե՛կ, ըզգերիս նայէ՛, որ անցաւ պատրոյգն ի լերդիս,
 Ես թէ հանեմ ըզնա, ցաւ կուտայ ինքն ի մէջ սրտիս,
 Մակար զինքն ընդ յինք թողում որ երի ե սենայ կաշիս:

(1) Ձեռ. Յր մը տի յիմ ասիլս տի ընկնիս: (2) ձեռ. բաշգող. (3) ձեռ. ան-
 ցանիս: (4) Ձեռ. գերեսս:

7 Այս ամէն ալամ՝ գիտէ որ տրդայ եմ ըզքեզ սիրեր .
 Բըռներ եմ սըրտիդ ահանջն ու ձեռօքքս զօզն անցուցեր .
 Քու սէրն է իմ՝ մօրքս կաթնի՝ ծօծ եղեր ՚ւ ոսկերքս է մըտէր .
 Չըկայ բաժնելու ճարակ . Կայդ ի քո միտըդ մի՛ ձըպէր :

8 Ես տրդայ ու դու տրդայ . սիրուելու ատենն է հիմայ .
 Մէջկուճբդ ի յողեղ նըման . քանի յիս քաշեմ նա կուգայ .
 Քո ծիծդ է խաղող նըման որ աուեր կրծոցդ ի վերայ .
 Քո ծոցդ առաւօտ նըման . քանի յետ բանամ նա լուսնայ :

9 Եկո՛ւ քեզի նուռ մի տամ կտրէ՛ տես քանի՛ հատ ունի .
 Ամէն հատի պագ մի տուր . աւելին հարամ թէ պիտի :
 — Գընա՛ . ծօ տրդայ տըխմար . ես ըզքեզ խելօք գիտէի .
 Ամէն հատի պագ մի տամ . ո՛ւր եղեր կամ ո՛ւր տի լինի .

10 X Այս աստըւորիս վերայ երկու բան ողորմ ու լալի .
 Մէկ որ սիրոյ տէր լինի . մէկ մ՛ալ գայ Գրօզն ու տանի .
 Մեռածըն գէմ չէ լալի . որ ունի զիւր խոցն ալանի .
 Եկէք գողորմուկս տեսէք . ոչ մեռած է ոչ կենդանի :

11 Այս գիւր ի դուրս ելայ . թուխ ամպ էր ՚ւ անուշ կու ցօլայ .
 Զիմ եարն ալ պառկած տեսայ ու կանանչ եօզրան ի վըրան .
 Ոտուռնքս առուզիր արի թէ մըտնու՛մ ի ծոցըն նորա .
 Գլխակն ալ ի վեր իկալ . թուխ աչօքն արաւ թէ՛ Գընա՛ .
 Սեւ օձ կայ ի յիմ՝ ծոցիս . որ չեղնէ ու զատտի ջանայ :
 Հառչելով ի յետ գարծայ թէ գովե՛մ զսուրաթըն նորա :

12 Շատ պատկեր ի քո սուրաթդ . աննըման զէդ քուկըն չի կայ .
 Հանց աղւոր պատկեր ունիս որ կ'ասեն թէ տերն է Մըսրայ .
 Ուներդ զէգ եկեղեցոյ կամար ի վեր քաշած է (1) .
 Աչերդ (2) ի կանթեղ նըման ի կամարն ի վար կախած է :

13 Զինչ եղէգն ի շաճիին միջին կու ճոճայ՝ այն քու անձըն է .
 Քո մէջքդ է բարակ ՚ւ երկան և պոյիկդ է սալւի բովան .
 Զուր անմնհաւթեան կ'ասեն՝ այն ի քո ծոցըն կու բըխէ .
 Երնէկ ես անոր կուտամ որ զընէ գրեթանն ու խըմէ :

(1) Վանկ մը կը պակսի այս տողին մէջ : (2) Զեռ . Աչերն :

14 Զիմ եարն յիսնէ զատեցին, թոռմեցայ զէտ վարդի տերև,
Տարին այլ (1) երկիր հանին, չի ցաթեց իմ սիրտըս արեւ,
15 Երթամ աղաչեմ զԱստուած որ տայ ինձ աղանու թեւ
Թրուչիմ ու հաւան ելնում իմ եարին երդեցն ի վերև,
Աչացս ալ արցունք թափեմ զետ թաթաւ ու զետ ըզանձրեւ :
Իմ եարս ալ ի դուրս ելնու (2) կարմրած զետ վարդի տերև,
Իջնամ ու պագիկ մ'առնում ըզղընչին ներքեւն ու վերև (3) :

16 Գէմ չեմ Յուդայի ծընած կամ հօր ու մօր անիծած,
Ես եմ կօզալի բերած ու հագար նազով սընուցած,
Ես ինձ տարտեր շատ ունիմ, կամ սիրէ՛ կամ թո՛ղ զիս ի բաց,
Ձըգէ խիղճ (4) ի քո մըտիդ, կամ յիշէ՛ աւուր մ'աղուհաց :
Կամ կանգնիմ ի քո գիմացդ, լամ՝ լալով անեմ քեզ իմաց,
Ընծի գէմ սէր չէ պակաս, կամ ի քո սիրուդ կարօտած,
Սեւ սըրտիկս ըզքեզ ուզաց, այլ ընծի խօշ եար չը պիտաց :

17 Ամ, ո՞վ որ հաներ վարեր ըզիր եարն որ ես վարեցի,
Տարի ու անհուն լեռներն անցուցի ու շատ մի լացի,
Կարծայ սարերուն ասի ձորերուն ապրսպըրեցի,
Ուր երթաս բարով կենաս, ես լալով զիմ կեանքս անցուցի :

18 Հայ մեր մահալի մորձուկ, մեր աղբիւրն ի ջուրն ես եկեր,
Լուսինն ի ծոցէդ (5) աղբըրին ի յակն է ցաթեր,
Երնէկ ես անոր կուտամ որ գիշերն ի ծոցդ է պառկեր,
Կրկիկ կուռ միջացդ ածեր ու զբերնիդ բոլորն է պագեր :

19 Կօզալ, քեզ բանիկ մ'ասեմ, քո ահուն չեմ իշխեր ասել,
Անոր համար չեմ ասեր՝ դուք հարուստ էք ու մեք տառապել :
— Ծօ՛, պսա՛ և մի՛ վախեր, շատ հարուստ է տառապելացեր,
Անչափ հարըստի դըստրիկ տառապելի ծոցիկ է պառկել :

20 Գաւթ մարգարէ՛, իմ յո՛յս, շատ մեղկունք ունիմ, թէ թողուս,
Եարուկ մի սիրեր եմ ես պարապար հետ երկու լուսոյս,
Հընցկուն աղւորիկ եարուկ թէ ի խուցըդ գայ նա թողուս,
Ցորեկըն սաղմոս ասես՝ լօք գիշերն ի ծոցիկդ առնուս : (6)

21 Ժամիկ մ'աչերուդ (7) ի վատ երբ կացի նա զիս մոռացար,
Ասիր դուն ի քո մըտիդ թէ՛ Գընաց, այլ խօկի չի գար :
Գէմ անդէնըն չի գնացի որ չլինայ ինձ դառնալու ճար :

(1) Ձեռ. ալ : (2) Ձեռ. ելաւ : (3) Ձեռ. վերին : (4) Ձեռ. խեղճ : (5) Այս
կիսատողին մէջ երկու վանկ կը պակսի : (6) Մինչեւ այստեղ՝ բաղուած Ս.
Ղազարու թիւ 160 ձեռագրէն : (7) Ձեռ. աչերուս :

Հագար եար փոխան կուտան՝ չեմ առնոյր ու գրեց չեմ ի տար (1) :

22 Այ իմ որոգայթ ու չար , սուտի եկիր ինձ հանդիպեցար .
Աչերդ գէտ ճըրագ ի վառ , 'ւ ընթզընուդ ձովըն կայ ճուհար .
Առեալ մարգարիտ ու լալ ու կարել պարուկիդ շողակալ .
Ատով ես առել գիմ շունչս ու գհոգիս այլ յիս չես ի տալ :

23 Ո՛ւր էիր սուկից եկար , քան զամէն ծագիկ դու պայծառ .
Եկիր 'ւ ի հոգիս մըտար , չես ի տար պահիկ մի դագար .
Սըրտիս մէջն ի ժուռ եկար , 'ւ ելնելու ճարակ չի գըտար .
Ձարկիր ի գլխուս վերայ 'ւ աչերուս ի վար թափեցար :

24 Աստեղք դուք հարիւր հագար , մէկ ի վայր եկէք հաւասար .
Յորտեղ կայ խելօք խիկար՝ իմ խոցուս արէք դեղ ու ճար .
Եղեր եմ խեւ սիրու տէր՝ անմատաթ ու անգենեհար .
Ձկարեմ հոգուս տամ դագար , կու պահէ զանձիկս ի խըսար :

25 Այ , գընա՛ , չը պիտիս դուն ինձ , լուկ պեզար իմ սիրտս ի քենէ .
Ձերա խոցեցիր դուն զիս , լոկ վերցաւ սրտիկս ի քենէ .
Թէ գան ու գրեց ջուր ասեն կամ ջըրին ճարակն ի քենէ ,
Տարեկ մի ծառուած կենամ՝ չի խըմեմ կաթիկ մի քենէ :

26 Աղոր , գրեց Աստուած ստեղծել , մարդ(2) օրհնեալ որ գրեց բերել է .
Ոչ լուս կայ ի քեզ նրման , ոչ արեւ որ գեռ կու ծագէ .
Զօհալ աստղիկ քեզ նրման որ ամէն առաւօտ կ'ելնէ ,
Կ'երթայ ի Հոռումք ի վար , լուսն ի մուլթն ի հոն բաժանէ :

27 Աչերդդ դու հանց ունիս՝ աջ երէ ձախըն խորովէ ,
Ունքերդդ դու հանց ունիս՝ որ Շիրագն ի հիմնէ քակէ .
Հալապ ու Դըմէջիս (3) քաղաք ով որ գքո ձայնըդ լըսէ ,
Տըւել զարեւուն ըզթարկն՝ հասրաթով ըգրեց կու տեսնէ :

28 Ասես թէ կտրած ես դու ի ճերմակ որթոյն խաղողէն .
Վանց ըգքո մահալուպ սուրաթդ ի վարդին(4) սուլթան տերեւէն .
Ես ըգրեց սիրել կամիմ՝ թող ճօշան զիս երկիրս ամէն .
'ի ի ծոցըդ մանուլ կամիմ թէ հագար թուրք ես 'ւ անօրէն :

(1) Ձեռ. ի տալ : (2) Մայրդ : (3) Դամասկոս : (4) Ձեռ. ի վրին :

29 Աչերդ է ծովէն առած ու ուներդ ի թուխ ի ամպէն .
 Այդ քո պատկերքդ և սուբանթդ ի վարդին կարմիր տերուէն .
 Ուր որ դու կանգնած լինիս . չէ պատե՛հ վառեն մոմեղէն .
 Ծոցուդ լոյսըն դուրս ծագէ . գէմ՝ ելնէ մեռելն ի հողէն :

30 Հայ իմ ճերմակ ծոց բազայ . ճերմակ ծոց ու ծինն ի վըրայ .
 Քո բունդ է անտառ մորին , 'ւ արծրէին ահիկն ի վըրայ .
 Երթամ՝ քաջ արծիւ լինամ , գամ՝ կրուովմ՝ մինչ որ լուսանայ .
 Թէ ապրիմ նա անուն հասնեմ . թէ մեռնիմ՝ հաշվեմ թէ շեղնայ :

31 Ահա կու գընամ . հոգե՛կ . լուկ ուրախ կացիր և խնդա՛ .
 Նա դու բարձր անցիր 'ւ ասա՛ թէ բարով ես խալթայ (1) .
 Թուխ ամպ եմ դէմ՝ քո աչիւղ (2) . պահ մի որ այս ամպս վերանայ ,
 Այնժամ ես քեզ պիտենամ՝ մինչև գայ խեղբունքդ ի վերայ :

32 Եկին ու բերին խապար թէ՛ քո կարն կղեր հախեղայ .
 Փուշարմայքըն զիս պատեց թէ նա ճնց կգաւ հաբեղայ .
 Բերնիկն էր շարբի սոփոր . ածապ ճնց կերաւ նա բակլայ .
 Անձնիկն էր շապիի սոփոր . ածապ ճնց հագաւ նա վալայ :

33 Անց որ գիրկ ու ծոց էար (3) , նենգաւոր հաւըն (4) խօսեցաւ .
 Գանակ ու շամիուր ան հաւին . բարկ կըրակ որ զինքն խորովէ .
 Անունք զինք լեռկունքն ելինք (5) զինք տիրամ տիրամ բաժանեմք ,
 Ձինք տիրամ տիրամ՝ բաժանեմք՝ ես ու իմ կարըն մէն ուանք .
 Ոսկորքն ալ տաճար(6) շինենք . իր թեկուրն ան տաճրին ածար(7) :

34 Մէկ մարդ մի զիետաան ունի ու զվարդին տակըն կու փորէ .
 Պըլպուլն ի վարդին սիրուն զիր վըզիկըն գէմ կու բերէ .
 Վարդն ալ ի թըրիին միջին սուտ ի քուն ու զայն կու լլսէ .
 Գարձեալ պատասխան երեա՛ քո աղէկն Աստուած վըճարէ : (8)

35 Կօզա՛լ , մի՛ հագնիր կապուա՛ , մի՛ խաղար ու տար թեւերուդ ,
 Մի՛ գար 'ւ ի գոնակն անցնիր . մի՛ ճոճար . կօզա՛լ . արեւուդ .

(1) Տողին մէջ վանկ ժը կը պակսի : (2) Աչիցդ , աչքերդ : (3) Ձեռ . այ վէսք : (4) Լուսաբացի հաւը : (5) Ձեռ . Անուամ զինք լեռկունքն վելենք : (6) ձեռ . տաճար ա՛յ : (7) Մինչև հոս՝ քաղուած Ս. Ղազարու 1330 ձեռագրէն : (8) Ս. Ղազարու թիւ 325 ձեռագիր :

Քո հարն ալ շատ վարձք արեր . շատ կարմունձ կապեր գետերուն .
Գու ալ մէկ վարձկունք մ'արա' . պապ մը տուր դրնչիդ մօտերուն :

36 Ի՞մ եար . ի քո շատ սիրուդ արծրձէ զալամ շինեցի .
Զայ քո ըսանա սուրաթ ի յաջոյ թեւքս զըրեցի .
Յորեկն ի վրան հայէի , քո սիրովըդ կըշտանայի .
Գիշերն երեսիս գնէի ու բարով ի լուսն ելնէի :

37 Մարդն որ սիրու տէր լինի ու սիրուն ճարակ չի լինի ,
Թող երթայ փորէ տապան ու ի ներս մտնու կենդանի .
Գէ՛մ սրտին ծակ մի թողու որ ելնէ բոցըն ծիրանի ,
Ով տեսնու նա գայն ասէ՝ Սիրու տէր մա'րդըն կու վառի(1) :

(1) Ս. Ղազարու Թ/ւ. 807 ձեռագիր :

ՏՈՒՆԿԵՐԸ

ԵՒ ԱՆՈՆՑ

Հայերէն անունները

DES PLANTES ET DE LEURS NOMS ARMÉNIENS

II.

Par le Dr. Joh. ARTIGNAN

Առ մեծահմուտ բարեկամս
Տիար Բժիշկ Յ. ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ
Սիրով եւ սխալչանօք .
Յ. Ա.

Բաւիս , ակորոն . — acorus calamus L. յն.
ակորոն, կալամու եւ ուսնու Թէոփրաստի . — a-
core vrai. roseau aromatique des apothicaires,

Jonc odorant. — արար. վանն, գուսքրեղ դեր-
վիշ (dict. Gasseljn). — հնդկ. բաշ. — Թրք. եկրի
օրի:

Այս առնկը Հնդկաստանէն եկած է. Ֆրանս-
սայի մէջ (մանաւանդ արեւելեան գաւառները)
առատօրէն կը գտնուի ճահիճներու, փոսերու
մէջ, գետակներու եզերքը:

Նուիճներու սոնմէն շատակեաց առնկ է
միարլթակ, ունի տակ (rhizome), երկայն, հո-
րիզնական, մատի մը թանձրութեամբ. այս տա-
կերը խորտուբորտ են, հանգոյց հանգոյց, վրան
սպինկրով. գոյնն է, երեսը՝ կարմիր, ներսը՝ ըս-
պիտակ վարդագոյն. հոտն է անուշ՝ քափուրտ-
յին, համը, նախ տաք եւ կծու, յետոյ՝ լեղի:

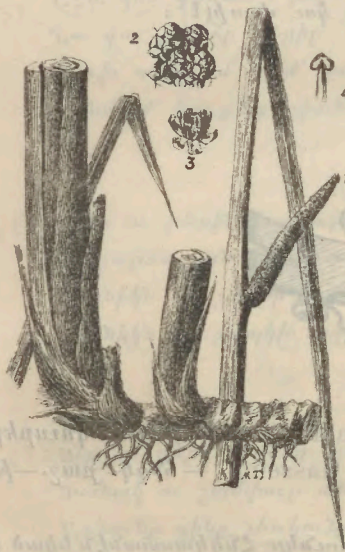
Տերեւներն իրարու մէջ անցած են, կէս
մէթր եւ աւելի երկարութիւն ունին, այդ տե-
րեւներուն մէջէն կը բարձրանայ ծաղկաբեր յօ-
ղունը եռանկիւնի սրու վրայ կաղնիակի 5-8
հրգմ. իլի մը շուրջը հասկածեւ շարուած են որձ
եւ էգ դեղնագոյն ծաղիկներ:

Կը ծաղկի մայիսէն օգոստոս: Ծաղիկներն

ունին 6 առէչներ, տափակ լարով (filet) եւ երկ-
խորշ կկշանով (anthère) վերադիր ձուարան եւ
ուսխորշ անկոթ սոսորդով (stigmale). պտուղը,
փոքր, շրջուած բուրգի ձեւով, չբացուիր (in lé-
hiscent), երեք սերմ ունի:

Այժմ այս տունկը կը գործածուի անուշա-
հոտութեանց շինութեան մէջ. Գերմանիոյ գա-
ւառներէն ոմանց մէջ գարեջուրը կը համեմն
անով. կան Ասիոյ մէջ երկիրներ ուր բաշխը
չաքարով եփած կ'ուտեն. Հնդկաստան իբրեւ
ծամոն կը գործածուի:

Հին բժշկութեան կարեւորագոյն դեղերէն

Բաշխ . — Acorus calamus L.

1. ծաղկաբեր բազուկ . 2. խումբ մը ծաղիկներու . 3.
ծաղիկ վեց ներքեւից և վեց առէչներով . 4. առէչ

մին է բաշխը (thériaque, eau générale, orviétan,
elixir de Mathioli եւն ռաշխ կը պարունակեն)
թէև այժմ բոլորովին հրեանէ ինկած է:

Իր մէջ ունի գրգռիչ եւ զօրացուցիչ գո-
յացութիւններ. խաշած ջուրը (20 առ 100) զըժ-
ուարամարտութեան համար լաւ է:

Հայ բժշկարանք վան, ռն, ակիր, բաշխ
սակ կը կոչեն այս տունկը:

Ամիրտովլաթ կը գրէ. «Բաղչտակ, ինքն ըս-
պիտակ եւ թեթեւ տակ է եւ ջրին մէջ կը
բուսնի. լաւն այն է որ իլի լինի եւ թանձր լինի
եւ անուշահոտ լինի . . . »

« Ասէ պատէհին թէ ֆրանքն այսոր ակա-

րոյս (acorus) ասէ, եւ հոռոմն դրուն 'աֆորուն
ասէ, եւ պարսկերէն ակիր առէ եւ յաւս ըզգարն
ասեն: Ոճ, որ է ակիրն, որ է վաճն»: (1)

Հին բժշկարանն, զոր կը յիշէ Հայբուսակ,
կը գրէ. «Որ ի կողն վի կուրծքն խէթ կայ կամ
աղիքն ցաւի կամ ոյրի, կամ փայծաղն ցաւի,
հալէ . . . զտակին ջուրն յաչքդ դիր, լուսա-
ւորի»:

Կը ցաւիմ որ մեր հին բժշկարաններէն մի-
այն այսչափը կը յիշեմ Հայբուսակէն եւ Տ.
Նորայր Բիւզանդացիի Հայկական բառաքննու-
թեանէն քաղելով. քանի որ կարելի չեղաւ ինձ
ձեռք անցունել Ամիրտովլաթի գործը. սակայն
այսչափն ալ բաւական է տունկին իսկութիւնը
բացատրելու: Այդ յիշատակուած սողերը գրեթէ
բառ առ բառ Դիոսկորիդէսէն եւ Պլինիոսէն
թարգմանուած են:

Դիոսկորիդէս կ'ըսէ (Գրքք Ա. 2). «լաւագոյնն
է թանձր, լի, սպիտակագոյն, թարմ եւ անուշա-
հոտ, որպէս կ'աճի ի կողքիս եւ ի Գաղատիա:
Արմատը տաքցունող է. խաշածը, եթէ խմուի,
միզեցուցիչ է: Կ'օգնէ կողերուն, կուրծքին եւ
լեարդին ցաւերուն. ասկէ զատ լաւ է փորի խի-
թերուն, մարմնի ցաւալի կրից, գալարումներու
(convulsions). փայծաղը կը հալեցունէ . . .
արմատին ջուրը կը բանայ աչքի յստակութեան
ամեն արգելք»:

Պլինիոս եւս Դիոսկորիդէսի խօսքերը կը
կրկնէ (Ին. 32) եւ կ'աւելցունէ. «Գլխաւոր տե-
սակը կողքիսն եւ Փասիսի(2) եղերէն կուգայ»:

Դալըշան կը պատմէ որ ակորունի, բաշխի
տունկը 4. Պոլսէն Մատտիոյի բժշկին ուղար-
կուեցաւ ժՁ. դարուն Ֆէրդինանդ կայսեր դես-
պան Աւգէր դը Բուսրէկի եւ բժիշկ Քասկլըէ-
նոսի կողմանէ Նիկոմիդիոյ մէկ մեծ լիճէն քաղ-
ուելով:

Ըստ Քասեքէնոս բժշկին, Պրուսայի մօտիկ
մեծ լեռան մը (Ուլիմպոս, Քեշիշ դաղը անշուշտ)
սոսորտը գտնուող մեծ լճի մը (Աբուլլոնիա լիճն
անտարակոյս) մէջ ինքնիրեն կ'աճի ակորունը,

(1) Տ. Նորայր Ն. Բիւզանդացի. Հայկական Բառա-
քննութիւն. Կ. Պոլիս. 1888. էջ 109:

(2) Այժմու Ռիոն գետը որ Հայաստանը կողքիսէն կը
բաժանէր, Բուժայիսէն կ'անցնի եւ Փօթիի մօտ Սեւ ծովը
կը թափի:

ոչ ծաղիկ ունի, ոչ պտուղ, այլ միայն խրաց-
ներ (chaton) արքայակաղնիին նման, ողորկ ցո-
ղունէ մը ելլող մանր ճիւղերու կցուած:

Աւիսեն(1) Սինալոգին վաճճ անուան տակ կը
գրէ իր Միսփրեդարին մէջ Վաճճը պտուղի նման
տունկի արմատ է, կը բուսնի առհասարակ ջրի
մէջ եւ ջրոտ տեղեր, արմատին վրայ հանգոյց
հանգոյց է, ծանր հոտ ունի . . . :

Հատիներէն թարգմանութիւնը կը գնէ վաճ-
ճին փոխարէն ակորուն:

Ակորն է դեղագործներու խունկեղեզը ro-
seau aromatique, բայց այլ է հիներու խուն-
կեղէզն կաշառոս արուստիկոս որ յիշուած է
Ս. Գրոց, Հիպոկրատի մէջ զոր Աւիսեն կը նը-
կարագրէ Ղաաապ եզ գարիրա անուամբ, Ամիր-
տովլաթի Շաաառ եղեզն (Հայքուսակ Թ. 646
էջ 158). այս է, ըստ բուսաբանից andropogon
կոչուած սեռէն սիզազգի մը. ասոնց մէկ տե-
սակը andropogon muricatus, որ Հնդկաստանէն
կուգայ, ծանօթ է ի Ֆրանսա vétyver, chiendent
des Indes. իր անուշահոտ արմատները կը գոր-
ծածուին բրդեղէնները ցեղերէն զերծ պահելու
կամ ձորձերն անուշահոտելու համար:

Jonc odorant անուանով կը ճանչցուի ուրիշ
անուշահոտ տունկ մը andropogon schœnanthus
որ ծանօթ է schœnanthe, paille de la Mecque,
des chameaux անուանով, արաբ. իսխիր կամ
ասխաւր, պարսկ, կուրկիա. ասոր նկարագրու-
թիւնը կը գտնենք Հայքուսակի մէջ վաղաճն-
դուկ անուան տակ (Թ. 2856, էջ 586), միայն լա-
տիներէնը schizanthus գրուած է, պիտի լինի
schœnanthus:

ԿՈԿՏ. ՅՈՎՀ. ԱՐԹԻՆԵԱՆ

Յ. Գ. Խորին չնորհակալութիւններս կը
յայտնեմ առ տիար Նորայր Բիւզանդացի իւր
«Հայկական Բառաքնութեան» համար, եւ առ
պրոֆէսոր Ստեփան Մալխասեանց որ հաճած է
ինձ ուղարկել Աթանասեանցի Երեւանի նահանգի
բուսաբերութիւնը եւ Քիչմիշեանի «բուսաբա-

(1) Աւիսեն (Էպու-Աւի-էլ-Հիւսէյին-իպն-Ապտուէլաւ
իպն Սինա) նշանաւոր փիլիսոփայ եւ բժիշկ պարսիկ, ծըն-
եալ ի Պուխարա 980 ին եւ մեռած ի Համատան 1037 ին.
Եւրոպայի ծանօթ է մանաւանդ իր բժեկութեան հինգ կա-
նոններով:

նութիւնն» . պիտի օգտուիմ այս գործերէն աշ-
խատութեանս ընթացքին մէջ:

Կը փնտռեմ Սրուանձտեանցի «Մանանայն»,
Շահրիմանեանի «Տնկարանական բառարանը»
եւ բժիշկ Լեւոնեանի գործերը:

Յ. Ա.

ՄԻ ՅՕԲԵԼԷԱՆԻ ԱՌԻԹՈՎ

այ Դրամատիական Ընկերութեան
նախաձեռնութեամբ այս տարուայ
դեկտեմբերի 17-ին Թիֆլիսում
տօնուեց դերասան Յովհաննէս Արէլեանի բեմա-
կան գործունէութեան քսանուինգամեակը: Այս
առիթով կարեւոր եւ համարում քանի մի տե-
ղեկութիւններ տալ Անանիսի ընթերցողներին
ընդհանրապէս ուսանայ թատրոնի եւ մասնա-
ւորապէս պ. Արէլեանի մասին:

Յովհաննէս Արէլեանը կովկասահայ է, ծնուել
է Շամախի 1865 թ. հոկտեմբերին, հետեւաբար
հաջիւ 42 տարին բոլորած, տակաւին հետո է
ձեռք համարուելու հասակից: Իր սկզբնական
կրթութիւնը նա ստացել է հայ տարրական
ուսումնարանում, ապա անցել է Բագուի ուս-
ոճալական դպրոցը: Զորքոյ դասատնից նա
թողնում է ուսումը եւ նուիրում ընտա-
կան արուեստին: Սկզբում մտանակցում է թա-
տերասէրներին ներկայացումներին, ապա անց-
նում է ուսու ընտ եւ մի առ ժամանակ խա-
ղում է սննչան դերեր գաւառական խմբերի
հետ, երբեմն բեմ կենելով նոյն իսկ օպերանու-
բում: 1886 թւին տեղափոխվում է Թիֆլիս եւ
ընդունվում անգամ հայ մշտական խմբի, որ
այն միջոցին ղեկավարում էր տակաւին գո-
յութիւն ունեցող, այսպէս կոչուած, «Թատ-
րոնական Ակմբի» ձեռքով:

Հարուստ չէ այս կենսագրութիւնը նոյն իսկ մի գերասանի համար, բայց Աբէլեանի արժէքը նրա կենսագրութեան արտաքին հարստութեան մէջ չէ ։

Ակումբը, որի մասին յիշեցի, մի խումբ ունեւոր հայերի մի շրջան էր, որ Պօլսից հրաւիրելով մի շարք գերասաններ, ինչպէս Ազամեան, Մնակեան, Աստղիկ, Գարագաշեան քոյրեր, Սիրամայ, Հրաչեայ եւ այլն, միջոց էր տուել նրանց իրանց աւելի կտմ պակաս ձիրքը զարգացնելու հայ թատրոնական բեմի վրայ, փոխանակ այն ազաւազելու տաճկական օպերաներում տաճիկների համար ։

Այդ գերասաններից սակայն ոչ մէկը Թիֆլիսում չը կար. բացի Ազամեանից, երբ Աբէլեանը ընդունվեց խումբ։ Ազամեանը, որ ունէր իսկական արուեստագիտի ինքնասիրութիւն եւ զրտակցութիւն, չը հետեւեց իւր ընկերակիցների օրինակին, չը թողեց Կովկասը, զգալով որ Կ. Պօլսի թրքական մթնոլորտում գեղարուեստական ոչ մի տաղանդ զարգանալ չի կարող։ Հայ գերասանի միակ փրկարար շրջանը Կովկասն էր եւ մասնաւորապէս Թիֆլիսը։ Ապագան քրդաբացրեց Ազամեանին։ Նա մնաց Ռուսիայում եւ դարձաւ արտիստ, իսկ միւսները թաղեցին իրանց սաղանդը, մոռացուեցին, բացի տիկին Սիրամայից, որ այսօր իսկ գործում է Կովկասում յաջողութեամբ ։

Հայ բեմի այդ ժամանակ սննդվում էր ֆրանսիական խոհանոցի արտագրութիւններով—մեւ լողարմներով։ Առողջ սեպերատուր հայ թատրոնի համար գոյութիւն չունէր։ Միայն Ազամեանի բացառիկ տաղանդի շնորհով մերթ ընդ մերթ ասպարէզ էին գալիս Շէքսպիրի եւ Շիլլէրի գործերը, Գուցկովի նշանաւոր « Ուրիշ Ակոստան »։ Ներկայացվում էին երբեմն ե՛ւ ռուսական մի քանի գրասի— դասական պիեսներ, ինչպէս Գրիբանդովի « Խելքից պատուհասը » (ուր Մնակեանը ազգու էր Փամբուսովի պերում), Լերմոնտովի « Դիմակահանդէսը » եւ Գոգոլի « Վերաքննիչը » ։

* * *

Ահա այդ միջոցին էր, երբ Աբէլեանը առաջին անգամ ցոյց տուեց բեմական ձիրք գրելի

միաժամանակ Գէորգ Պետրոսեանի հետ, որ անցեալ տարի վախճանվեց, ձգելով հայ թատրոնը սգի մէջ ։

Ներկայացվում էր Շէքսպիրի « Արքայ Լիրը »։ Այս պիեսի մէջ երկրորդական դերերի շարքում կայ մէկը, որ շատ դժուար կատարելի հոգեբանական նուրբ տիպար է ներկայացնում— Էդգարը։ Աբէլեանին էր յանձնուած այդ դերը, եւ այդ նրա համար մի տեսակ փորձաքար էր։ Տողերիս հեղինակը յիշում է այն անսպասելի ոգեւորութիւնը, որ յանկարծ պաշարեց թատրոնի սրահը, երբ Աբէլեանը պատկերացնում էր Էդգարի կեղծ խելագարութիւնը։ Նրա ձայնի ելեւէջները, դիմախաղը, գրիմը, զգեստը, ձեւերը բնական էին եւ ազգու։ Հանդիսականները քանի մի վայրկեան մոռացան Ազամեանի իրին եւ ուժգին ծափահարեցին Աբէլեանի-Էդգարին։ Այդ երեկոյ արդէն Աբէլեան իւր համար ստեղծեց ապագայ գերասանի անուն։ Արդէն պարզ էր, որ այդ առոյգ, կայտառ պատանու մէջ կայ աստուածային կայծ ։

Զգաց այդ ամենից առաջ, հարկաւ, Ազամեանը եւ շնորհաւորեց իւր գեռահաս արուեստակցին։ Բայց մեծ տաղանդներն երբեմն փոքրիկ թուլութիւններ են ունենում։ Այդ թուլութիւններին առանձնապէս ենթակայ են բեմական արտիստները։ Արքայ Լիրի յաջորդ ներկայացմանը Ազամեանն այնպէս կրճատեց Էդգարի դերը, որ Աբէլեանն այլ եւս չէր կարող նրանից մի բան ստեղծել եւ ծափահարութիւնների արժանանալ ։

Նախաձեռն էր այդ։ — Ո՛չ, Հայ բեմի վրայ ոչ այն ժամանակ, ոչ առաջ եւ ոչ յետոյ Ազամեանը չունէր նախանձի առարկայ։ Նրա գերասանական տաղանտն արդէն վիճաբանութիւնից դուրս էր, նա գնահատուած էր ոչ միայն հայ մամուլից, այլեւ տեղական ռուս լրագրներից իբրեւ առաջնակարգ արտիստ։ Բայց եւ այնպէս նա դեռ չունէր այն, ինչ որ դուրսէ ունենար գեղարուեստի մի ուրիշ ճիւղի արտիստ—մեծահոգութիւն։ Նա երեխայի պէս զրգովում էր, երբ հանգիսականները ծափահարում էին, բացի իրանից, մի ուրիշ գերասանի կամ գերասանուհու։

Ասում են, որքան կարճատեւ է ծաղկի կեանքը, այնքան այն աւելի ազահութեամբ է

Յձու՛մ արեգակի շողերը : Իսկ ի՞նչ է բեմի ար-
տիստը, լինի՛նա գրամատիական դերասան, երբիչ
թէ նուագիչ, եթէ ոչ միօրեայ ծագիկ, որ, ա-
ռաւօտը բացուելով, երեկոյին թառամում է
արեգակի վերջին ճառագայթների հետ : Ազամ-
եանը վերամարդկային ճիգ էր գործ դնում, որպէս
զի կարողանայ գրչով կամ վրձինով մի բան
սանդձել : Եւ երբ ես հարցնում էի նրան .

— Ի՞նչ կարիք ունիս նկարչի անուն վա-
տակելու, քանի որ, իբրեւ բեմական արտիստ,
անգուպական ես :

Նա պատասխանում էր դառն թախիծով .
— Ո՛վ կարող է իմ մասին պատմել ապագայ
սերնդին, եթէ ոչ ծերունիների թառամած յի-
շողութիւնը : Ես փափաքում եմ ունենալ մի
վկայագիր ապագայի համար, — աւելացնում
էր նա ճձեռով զարկելով իր ձեռագիր վիպակ-
ների եւ ոտանաւորների տետրին կամ իւր նը-
կարներին, որոնք սակայն միջակութիւնից
բարձր չէին :

Ազամեանը ասում էր . քանի արտիստը կեն-
դանի է, իրաւունք ունի իւր փառքը վայելելու
լիովին : Ահա ինչու նա զգայուն էր եւ խստա-
պահանջ գէպի հասարակական անցողակի ծա-
փահարութիւնները : Առաջինը լինելով իւր
ընկերների մէջ, նա գո՛հ չէր այն աստա քա-
րոյական տուրքով, որ տալիս էր նրան քննա-
դատութիւնը եւ այն պատկներով եւ ոսկեայ ու
արծաթեայ նուէրներով, որ տեղում էին նրա
գլխին անձրեւի պէս հանգիստականների կողմից
իւր նպաստների ժամանակ : Նա ուզում էր, որ
ամենքի միակ եւ բացառիկ կուռքն ինքը լինի,
որ ոչ ոք չը համարձակուի նրա դափնիներից մի
տերեւ անգամ ստանալ : Թատրոն ասելով, նա
հասկանում էր Ազամեան եւ միայն Ազամեան
եւ զարմանում էր, որ հասարակութիւնն ու
մամուլը ամբողջ ժամանակ իրանով չեն զբաղ-
ուած : Դա մասամբ ոուս թատրոնի ազդեցու-
թիւնն էր : Աշխարհի երեսին ոչ մի երկրում
արտիստի անձնականով այնքան չեն հետաքրք-
րվում, որքան Ռուսիայում : Դեռ նորերս կար-
գացի ոուս լայնի երաժշտական քննադատ
Իվանովի գանգաւն այս մասին : Ռուսը չի ա-

սում, գրում է Իվանով, թէ « ես այսօր գնում
եմ թատրոն այս ինչ պիեոն տեսնելու », այլ, այո
ինչ դերասանին լսելու : » Բնական է, որ ոուս
դերասանը եթէ խոշոր տաղանդ է, քիչ է մը-
նում իրան համարի աշխարհի ստանցքը, ինչ-
պէս մի Շալիապին, մի Սօրինով եւ այլն : Բնա-
կան է նաեւ, որ հայ դերասաններն էլ վարա-
կուն այս ինքնակրկրպագութեամբ : Չէ՞ որ
մեծերի օրինակը միշտ վարակիչ է փոքրերի
համար :

Ազամեանի փառասիրութիւնը յաճախ փոխ-
վում էր մի տեսակ բռնակալութեան իւր ըն-
կերների վերաբերմամբ : Ահա ինչու նա իրա-
ւունք համարեց հէնց առաջին քայլից Արէլեանի
ոսնիերի տակ ձմերուկի կճեպ ձգել : Բայց
տաղանդն ընթացող ջուր է, որ վաղ թէ ուշ
գտնում է իւր ճանապարհը : Ինչպէս Ազամեանն
էր խորտակել ժամանակին հարկւրաւոր խոշըն-
դոսներ եւ հասել իւր փառքի գագաթնակէտին,
նոյն ուժով եւ նորածին տաղանդը պիտի խոր-
տակէր : Արէլեանը կարողացաւ համբերութեամբ
եւ մշտական զուարթ ժպիտն երեսին տանիլ
բոլոր գոտարութիւնները բեմական կարիերի
եւ այսօր դառնալ Ազամեանի արժանաւոր յա-
ջորդը :

Հայերը մեռելապաշա են : Օ՛, նրանք գիտեն
տաղանդով ողբալ եւ գերարուեստօրէն կուրծ
ծեծել հանգուցեալ գործիչների մասին : Քանի
Ազամեանը Պօլսում հիւանդ պառկած էր, ոչ
ոք չը կամեցաւ օգնութեան հասնիլ եւ փրկել
նրան վաղահաս մահից, որ ուղղակի նիւթա-
կան պակասութեան եւ վատ դարմանման հե-
տեւանք էր : Բայց երբ մեռաւ, բարձրացրին
անասելի վայնասուն . ո՛վ պիտի փոխարինէ
Ազամեանին, մեռա՛ւ հայ թատրոնը : Կարծես, մի
հասարակական հաստատութեան գոյութիւնը մի
գործիչի կեանքիցն է կախուած, թէկուզ այդ
գործիչը լինի շատ խոշոր : Կարծես, վերջապէս,
հայ ազգի բեղմնաւոր արգանդը չորացել էր
Ազամեանի ծնուելուց յետոյ եւ այլ եւս հայ
թատրոնին չպիտի նուիրէր տաղանդներ :

Մօտիկ ապագան ցոյց տուեց, որ վայնասու-
նը շատ էլ հիմնաւոր չէր : Ազամեանին անմի-
ջապէս փոխարինեցին երկու խոշոր ոյժեր, մէկն

Արէլեանն էր իւր արագ արագ հասունացող տաղանդով, միւսը Պետրոսեանը՝ իւր սիստեմատիկ եւ կանոնաւոր մտաւոր զարգացումով եւ հայ գերասանների համար ոչ-սովորական աշխատասիրութեամբ: Եթէ արդէն Շէքսպիրն անհր սփեշտ էր հայ բեմի համար, ապա Արէլեանը Ադամեանի մահից մի քանի տարի չանցած վերաստեղծեց Օթելլօն, իսկ Պետրոսեանը Արքայ Լիրը, եւ երկուսն էլ անվիճելի աջողութեամբ, երկուսն էլ սիրուեցին հասարակութիւնից: Նրանք հերթով եւ փոխադարձաբար կատարեցին Ադամեանի ե՛ւ միւս կլասիկ դերերը: Հարկաւ, տարբերութիւնը Ադամեանի եւ իւր յաջորդների մէջ մեծ էր, բայց այս մի այնպիսի անդունդ չէր, որ երբ եւ է երկուսից մէկը չանցնէր: Եւ անցնողը եղաւ Արէլեանը: Այժմ եթէ նա չի էլ մօտեցել Ադամեանին, չը կարծէք, թէ շատ էլ հեռու է նրանից: Դէն ձգեցէք հանգուցեալին քողարկող անցեալի խորհրդաւոր շղարշը եւ դուք կը տեսնէք, որ նրա արտիստիական պատկերի եւ Արէլեանի մէջ կայ յաջորդականութիւն:

Բայց մի հանգամանք, որ խօսում է յօգուտ Արէլեանի, Պետրոսեանի եւ առ հասարակ Ադամեանի յաջորդների— հետեւեալն է: Ադամեանը իբրեւ բացառիկ ոյժ՝ հայ բեմին՝ նայում էր իբր մի տեսակ անձնական սեպհականութեան: Շէքսպիրի խանդավառ երկրպագուն մտածում էր ոչ այնքան թատրոնի կանոնաւոր առաջադիմութեան, որքան իւր դերերի մասին: Մի տարրական ճշմարտութիւն է, որ իւրաքանչիւր մեքենայ միայն այն ժամանակ է լաւ գործում, երբ նրա բոլոր մասերը անժերի են: Արդ, թատրոնը բացառիկ տաղանդներով չէ թատրոն բառիս լրակատար իմաստով, այլ դերասանական խմբի կատարեալ ամբողջութեամբ, այն բանով, ինչ որ ռուսահայերը անուանում են անսամբլ: Ադամեանը սովորաբար իրան չըջապատում էր անքանքար ոյժերով, եւ այս ոչ այն պատճառով, որ վախենում էր մրցումից, — ո՛չ, դարձեալ ոչ, նա չունէր մրցակից ո՛չ գերասանների եւ ո՛չ գերասանուհիների մէջ, նա բարձր էր բոլորից ամբողջ գլխով, — այլ

որովհետեւ նրա միակ հոյացողութիւնն իւր դերերն էին: Թող Համլետի՝ դիրը ներկայացուի փայլուն, միացեալ ոչինչ, կարելի է կործանել: Թող Ադամեան-Օթելլօն հիացնի հասարակութիւնը, իսկ Եագօն, Դեզդեմօնան եւ միւս ոչ պակաս պատասխանատու դերերը կարող են յանձնուիլ առաջին պատահողին:

Այսպէս էր գործում Ադամեանը, անզիտակցաբար խաղալով հայ թատրոնի վիճակի հետ, մանաւանդ այն ժամանակ երբ կանոնաւոր բեմ չունէինք եւ նա իւր խուճբով թափառում էր Կովկասում եւ Ռուսիայում: Ահա ինչու նրա օրով տաղանդներ առաջ չեկան եւ ոչ էլ թատրոնը յառաջադիմեց մագու չափ: Նա չունէր դպրոց, ուստի եւ ոչ մի աշակերտ չը թողեց, եւ այսօր Կովկասում չէք տեսնել մի դերասան, որ հետեւի նրան, եւ ոչ ոք էլ չի կարող հետեւիլ:

Նոյնն էր ե՛ւ ռեպերտուարի վերաբերմամբ: Պոլսից Թիֆլիս գալով, հայ գերասաններն ու դերասանուհիները իրանց հետ բերել էին Ֆրանսիական մելօդրամների վատթարագոյն ճաշակը — « Կատարինէ Հովարդ », « Լիւսի Գեղիէ », « Կողոպտուած Փոստ », « Փարիլի Ալքատներ », « Լէօնի Սուրհանդակ » եւ չը գիտեմ էլ ինչ թատրոնական խոհանոցի լաթեր: Տակաւին լուրջ գաղափար չունենալով թատրոնի մասին, նրանք կարծում էին հէնց այդ է որ կայ բեմական գեղարուեստը: Բարբաղդաբար, Թիֆլիսում կային երկու տարր, որ աստիճանաբար ազդեցին նրանց վրայ: Այդ՝ նախ թատերասէրների մի խումբ էր, ապա ռուս թատրոնը: Եւ այս երկու տարրերի ազդեցութեամբ՝ Ադամեանը, մի քանի տարի չանցած, դէն շրջապատեց մելօդրամները ու ձեռք առաւ լուրջ պիեսներ: Բայց շուտով նա այդ շրջանն էլ անցաւ եւ դարձաւ կլասիկների երկրպագու: Պոլսից Թիֆլիս գալով, նա Շէքսպիրի եւ Շիլլերի մասին բերել էր շատ թիւր հասկացողութիւն, թէեւ պատմանի հասակում ողբերուել էր Օլոֆով: Արգար Յովհաննէսեան ինձ ասում էր, որ երբ առաջին անգամ Ադամեանը կարդում է Համլետը, ամենայն լրջութեամբ ասում է. — Այդ Համլետը ծանխստ մնն է:

Բայց յետոյ նորից կարգում է, միանգամայն փոխվում է եւ շատ չանցած դառնում է Ծէքսպիրի մոլեռանդ երկրպագու։ Վերջին տարիները նա արդէն ուսումնասիրել էր բոլոր քննադատութիւնները հանճարեղ պրամատուրգի մասին։ Սակայն տարօրինակ բան։ Իւր մահից ընդամենը երկու տարի առաջ Ադամեանն ամենայն լրջութեամբ վիճում էր ինձ հետ, թէ Ծէքսպիրը ոգիխօս (spirite) է եղել եւ սրանով էր բացատրում Ուրուականների երեսալը, Որտեղից էր նա առել այդ հակագիտական գաղափարը — չը պետեմ, բայց նկատելի էր, որ անկանոն մտաւոր զարգացման հետքը դեռ չէր ջնջուել նրա ուղեղում։

Եւ այսպէս, Ծէքսպիրով յափշտակուած Ադամեանը սկսեց արհամարհել, այսպէս կոչուած, միջին ուսերտուարը։ Նրա Համէլտը, Արքայ Լիրը, Օթէլլօն սկսեցին թափառել Կովկասեան գաւառների այնպիսի վայրեր, ուր Ծէքսպիրի մասին այնքան գաղափար ունէին, որքան այժմեան անթել հեռախօսի մասին։ Եւ ահա Ադամեանի օրով հայ բեմը չի տալիս ինքնուրոյն պիեսներ, եթէ չը հաշուենք Մուրացանի « Ռուզանը » եւ Գիշմիշեանի « Օր. Բերոյեանը », որոնք, սակայն, ոչ Ադամեանի ազդեցութեամբ են գրուած եւ ոչ նրա համար եւ որոնց Ադամեանը չէր էլ ներկայացնում։ Սունգուկեանցը ի նկատի չը պիտի աւնուի։ Նրա պիեսները Ադամեանից շատ եւ շատ առաջ են են գրուել Ամերիկեանի եւ Չիլիեանի ազդեցութեամբ։ Ռաֆֆին, որ գուցէ կարողանար տոճկահայերի կտցութիւնը տաղանդով պատկերացնել բեմի վրայ եւ ահագին ազդեցութիւն ունենալ, մի անգամ էլ իւր ոյժն այս ասպարիզում չը փորձեց։ Նա բացասաբար էր վերաբերվում Ադամեանին եւ երբեք չէր յաճախում նրա ներկայացումները։

Այլ էր Ադամեանի մահից յետոյ, Ճշմարիտ է, չը կար այլեւս հայ թատրոնի ամենապայծառ աստղը, որ եթէ վրայ չը հասներ վաղաժամ մահը, անկասկած պիտի անցնէր համաշխարհային արտիստների շարքը։ Բայց հայ թատրոնը

մեռած չէր։ Նա ունէր երկու սիւն — Աբէլեանին եւ Պետրոսեանին, որոնց ջանքերով ստեղծուեց եւ ուսերտուար, երկու թէ երեք տարի միայն կովկասահայերը չունեցան կանոնաւոր բեմ։ 1890 թւին երիտասարդ թատերասէրների մի խումբ վճռեց վերականգնել այն։ Ադամեանի մահից յետոյ այդ դիւրին բան չէր։ Հասարակութիւնը ստուել էր դէպի թատրոնական գործը, մամուլը նոյնպէս չէր զբաղվում նրանով։ Բայց թատերասէրները չը յուսահատուեցին։ Նրանք յաջողեցին հանգանակել մի որոշ գումար, ժողովեցին սեղական ոյժերը, ուղարկեցին Պետրոսեանին Պօլիս այնտեղի ոյժերն եւս հրաւիրելու։ Սակայն այլ եւս ո՞վ կար։ Ադամեան եւ Աստղիկ վախճանուած էին, Մնակեան մինչեւ կոկորդը թաղուել էր տաճկական օպերետի տիղմի մէջ եւ այլ եւս պիտանի չէր լուրջ թատրոնի համար, տիկ. Հրաչեան ընտանեկան հանգամանքներով հրաժարուել էր բեմից։ Մնում էր միայն տիկ. Սիրանոյշ, որ եւ հրաւիրուեց կօմիկ թուրեանի հետ։

Կազմուեց մի խումբ նոր ուղղութեամբ։ Առաջ եկան նոր բեմական ընդունակութիւններ։ Ուշադրութիւն դարձուեց սեղական ոյժերի վրայ։ Հներից Տէր-Իււթեան, Աւարիան, Աղայեան, տիկ. տիկ. Վարդուհի, Զաբէլ, Մելքեան բունեցին իրանց արժանաւոր սեղերը, նորերից ուշադրութիւն գրաւեցին Վրոյր, որ այժմ մեր շնորհալի կօմիկներէից մէկն է, Արարամեան, Յարութիւնեան եւ այլն։ Դերասաններին տրուած էր կատարեալ ազատութիւն իրանց ունեցած ձիրքը մշակելու եւ զարգացնելու առանց այս կամ անձի բռնակալութեան, Ամենքը ընկերներ էին, չը կար մեծ ու փոքր, տէր եւ ծառայ։ Վարչութիւնը զերասանների հետ վարվում էր բարեկամաբար։ Մինչդեռ առաջ այլ էր. մի խումբ ջողեր կամ իրանց ջողեր համարող մարդիկ թատրոնը դարձրել էին մի տեսակ ուսական ոստիկանատուն, դերասաններին համարում էին ստորադրեալներ։ Պատմեմ մի դէպք, որ հայ թատրոնի պատմութեան մէջ պիտի խայտառակ էջ կազմի։ Եթէ չեմ սխալվում, դէպքը պատահել է եօթանասնական թւականների վերջերում։ Մի Պօլսեցի դերասան, ինչ ինչ պատճառներով, չի ուզում

խմբում մնալ, ուղեւորվում է Պօլիա Թատրոնի գլխաւոր ղեկավար ոմն Իշխան Եաղօն Թումանեան թունդ բարկանում է, հեռագրում է Բաթումի ոստիկանապետին, որ փախստականին բռնեն։ Ռուս ոստիկանութիւնը հինց այսպիսի ազեղ գործերի համար է պատրաստ։ Անմիջապէս խեղճ դերասանին ձերբակալում են և Իրբնէ գողի կամ մարգասպանի ուղարկում պայծառափայլ Իշխանին, որ, ի հարկէ, հրճվում է իւր ազգեցութեամբ։

Այս տեսակ փաշայութիւն այլ ևս չը կար եւ չէր կարող լինէր։ Բեմը դարձել էր հասարակական հիմնարկութիւն, ինքը հասարակութիւնը հսկում էր։ Իսկ վարչութիւնը միայն մի նպատակ ունէր՝ հաստատ հիմունքների վրայ դնել Թատրոնի գործը։ Նոյն ուղղութեամբ գործը տարաւ ևս յաջորդ վարչութիւնը, որ, հրաւիրել էր տիկին Հրաչեային։ Վերջապէս, կառավարութիւնից հաստատուեց վաղուց ըստ պատուած Գրամատիական ընկերութիւնը, որ ահա, կարծեմ, եօթ տարի է գործում է բաւական կանոնաւոր։

Այս կանոնաւորութեան շնորհով աճեց դերասանների և դերասանուհիների թիւը։ Ներկայումս այդ թիւը կովկասում կարելի է հաշուել մօտ հարիւր, և այժմ յաջողութեամբ խաղում են չորս խմբեր — Բագուում, Թիֆլիսում, Բաթումում, չորրորդը տիկ. Սիրանոյշի ղեկավարութեամբ գնացել է Բոլղարիա։ Բացի վերը յիշածներիցս, նորագոյն ոյժերի մէջ աչքի են ընկնում տիկ. Մայսուհեան, որին այժմ կարելի է հայ բեմի ամենաշնորհալի դերասանուհին համարել՝ տիկ. Սիրանոյշից յետոյ, օր. Ադամեան, տիկ. Արմենեան, օր. Խիթարեան, օր. Քնարիկ, Դերասաններից, պ. Զարիֆեան, մի դերասան, որ փայլուն սպագայ է խոստանում, Ալիխանեան, որ անկասկած բեմական ձիրք է, Աւետեան, որ վերին աստիճանի բնորոշ և համակրելի կօմիկ է, Արմենեան, որ լաւ է սալօնական դերերում Ֆրանսիական պիեսների մէջ, և մի քանի ուրիշները։

Այժմ կայ անսամբլ, իւրաքանչիւր դերասան ունի իւր որոշ ամպլուան։
Անսամբլի հետ զուգընթացաբար կազմուել

է և՛ սեպտեմբերու Այժմ Թարգմանակապիսեաների թիւը հասնում է 3-4 հարիւրի։ Իրանու Բեորնսօն, Նորդաու, Բրանդես, Օստրովսկից Սուխօլօ, — Կարբլին, Չելսօլ, Հաուպոման, Զուգերման, Մետերլինկ, Ենիցլեր, Պշիբիչեվսկի, Ռոտտան, Միրբօ, Էրվին, Բրիօ ևւ շատ ուրիշները ծանօթ անուններ են ուսսահայ հասարակութեան համար։

Գալով ինքնուրոյն սեպտեմբերին, այն տակաւին հարուստ չէ, բայց այս կողմից ևս հայ բեմի առաջադիմութիւնը նկատելի է։ Չը կայ գրեթէ մի ուսսահայ հեղինակ, որ իւր ոյժը փորձած չը լինի բեմի համար ևւ չի անցնում Թատրոնական սեղօն, որի ընթացքում չը ներկայացուին առ նուազը երկու-երեք նոր ինքնուրոյն պիեսներ։ փոյթ չէ, որ ներկայացուածների մեծ մասը մանկական թոթովանք է, պատահում են ևս ուշադրութեան արժանի դործեր։ Արդէն վրթանէս Փափազեանի, Ա. Ահարոնեանի, Լեւոն Մանուէլեանի, Էմին Տէր-Գրիգորեանի, Ալ. Աբելեանի պիեսները գրաւել են ուշադրութիւն և մէկից աւելի անգամ ներկայացուել։

Ինչն է հեղինակներին դէպի Թատրոնական բեմը գրաւողը, բեմի քիչ թէ շատ կանոնաւոր վիճակը, անսամբլը ևւ առանձին դերասանների տաղանտաւոր խաղը, որոնց մէջ կարելի է ասել առաջին տեղը Աբելեանին է պատկանում։

Թատրոնի գլխաւոր միջավայրը Թիֆլիսն է, այստեղ է կենտրոնացած հայ հասարակութեան գեղարուեստագէտ մասը, եթէ համարձակուինք թոյլ տալ, որ կայ այսպիսին հայ ազգի մէջ։ Այնտեղ այժմ դերակատարն այլ ևս չի կարող հանդիսականին հիսցնել գոռում-գոչիւններով, կուրծք ծեծելով և ոչ էլ բեմական երկը՝ թոյնով, արիւնով ևւ անբնական անհեթեթ էնտրիգներով։ Մեղօղբամներն առ միշտ աքսորուած են հայ բեմից, բացի մի քանի բացառիկ դէպքերից։ Ի պատիւ կովկասահայ մամուլի, պիտի ասել, որ նա սկիզբից ի վեր առ հասարակ հաւածել է մեղօղբաման։ Սակայն, դժբաղդաբար, լուրջ Թատրոնական հասարակութեան կից կայ մի կիսակիրթ ամբոխ, որ ամենից աւելի է աղ-

մեկ բարձրացնում թատրոնում: Այդ ամբոխը ուղղակի լիտասկար է իւր տարօրինակ եւ հակադեղարուեւտական վերաբերութեամբ թէ՛ դէպի դերահատարները եւ թէ՛ դէպի բեմական երկերը: Շատ անգամ նա ծափահարում է անտանելի աղմուկով ե՛ւ անշնորհք դերասանին ե՛ւ ձերքաւորին, ե՛ւ վատ պիեսին էլ ե՛ւ լաւ պիեսին էլ հաւատար: Որոշ ճաշակի ու հասկացողութեան կատարեալ բացակայութեան: Դերասանին նայում են իբրեւ խեղկատակի, որին կտրելի է ամեն վայրկեան տեղի եւ անտեղի բեմ կանչել, վերնայարկից ծաղիկներ թափել վրէն, փոքրիկ թերթիկներ « կեցցէ » ներով եւ մինչեւ անգամ գտակներով ուժակոծել: Պատահում է, որ ամբոխը դերասանին ուսեջի վրայ է դուրս բերում թատրոնից, երբեմն նոխիսի բաց է թողնում կառքի ձիերը եւ ինքը լծվում: Այս բոլորը հայերը իւրացրել են կիսակիրթ ուս թատրոնական ամբոխից եւ քստմենլի տպաւորութիւն են անում քիչ թէ շատ նուրբ զգացում ունեցողի վրայ: Ահա ինչու այսօր հայ թատրոնի աղմկալի ծափահարութիւնները ոչինչ արժէք չունին լուրջ հանդիսականի համար:

Յայտնի բան է, որ թատրոնը բազար դարձրելով, ամբոխը վերաւորում է գեղարուեստը եւ չի թոյլ տալիս դերասանին առաջադիմելու: Դերասանը չի կարողանում իսկական գնահատողներին զատել պատանիներից եւ երեխաներից ու սկսում է երեւակայել, որ իրաւ ինքը ամբողջ թատրոնական հասարակութեան կուռքըն է եւ շուտով հանգչում է իւր թատրոնական դափնիների վրայ: Ահա ինչու նրա առաջադիմութիւնն այնքան դանդաղ է ընթանում եւ անա ինչու այսօր մի ձեռիդ հինգ մատներն էլ շատ են ճաշակ ունեցող եւ մտքով զարգացած հայ դերասանների թիւը հաշուելու համար:

Կայ մի ուրիշ հանգամանք եւս, որի մասին չի կարելի լռել: Այդ մամուլի կամ, այսպէս կոչուած, ռեցենզենտների կատարած դերն է: Տարօրինակ եւ յամենայն դէպս հոգեբանական տեսակէտից հետաքրքրական մի զանգուած է առւսահայ քննադատը: Սկսեմք նրանից, որ հայ

լրագրում թատրոնի եւ նոյն իսկ երեւոյթութեան մասին « ռեցենզիա » կարող է գրել ամեն ոք: Այս մասին չի պահանջում ոչ որ եւ է մտաւոր պատրաստութիւն, ոչ ճաշակ, ոչ լսողութիւն: Հայ թատրոնը, ինչպէս եւ հայ գրականութիւնը, փողոցում դրած մի հասարակական կշիռք է, որի վրայ կարող է բարձրնալ ամեն մի անցորդ իւր ծանրութիւնը կշռելու համար, նոյն իսկ սովորական 10 սանտիմը չը ձգելով այնտեղ: Իւրաքանչիւր հայ լրագրի էջեր բաց են ամեն մի ցանկացողի համար: Յաճախ թատրոնական քննադատի պաշտօնը տրվում է նորաւարտ ուսանողներին: Ախ, այս նորաւարտ ուսանողները եւ կեանքումս աւելի յաւակնոտ, աւելի խտապահանջ հասարակութիւն չեմ տեսել: Նրանց թատրոնական եւ գրական քննադատութիւնները սոսկալի են: Դիպլոմը ծոցում, նրանք կարծում են, թէ արդէն կլանել են դերուբեւտաի ամբողջ շտեմարանը, եւ որովհետեւ հայ դերասանը համալսարանական վկայական չունի, ուստի նա ոչինչ չը գիտէ, նա ոչ անցեալ ունի, ոչ հմտութիւն: Բաւական է տեղական ուս լրագիրներից անգիր անել մի քանի տեխնիկական բաներ՝ « ամպլուա, աւանտեն, միլլանսեն, անսամբլ, ռեպլիկ » եւ կարելի է կործանել ամենքին: Երբեմն մի պատանի բեմական դասեր է տալիս այն դերասանին, որ տասնեակ տարիներ ոսկոր է մաշել բեմի վրայ: Եւ լրագիրները տեղ են տալիս այդպիսի դասերին, նրանք մազու չափ չեն յարգում դերասանի ինքնասիրութիւնը: Պատահում են ծիծաղելի դէպքեր: Մի « ռեցենզենտ » մի օր տիկ. Միրանոյի մասին գրում է. « Ի՞նչ իրաւունքով արկներ ժաննադ-Սրկի դերում ոսկի զրահ էր հագել, այդ «գիզի-բիզի» բաները Շիլլէրի դադափարին խորթ են: » Երբ այդ պարոնին ցոյց են տալիս պիեսի այն տեղը, ուր Շիլլէրն ասում է, թէ « Ժաննա հագած էր ոսկէ զրահ » պարոնը կարծեմ պատասխանում է. « այդ տպագրական սխալ է: »

Ի՞նչ է պահանջում լրագրի խմբագրութիւնը այն անձից, որ յանձն է առնում թատրոնական քննադատի պատասխանատու պաշտօնը: Միայն մի բան, որ քննադատը երբեք չը համարձակուի մի գովասանական խօսք ասել այն դերասանի կամ հեղինակի մասին, որ հա-

ճեղի չէ խմբագրութեանը: Պատմեմ մի եղելու-
թիւն, որ շատ բնորոշ է: Ներկայացվում է մի
հայ հեղինակի մի նոր ինքնուրոյն դրաման: Պիեսը
գրուել է հանդիսականներին: Հեղինակին ուժղին
ծափահարում են եւ բեմ կանչում: Ամենից եռանդով
ծափահարում է մի ուն-
ցեցեալ: Ներկայացումը վերջանում է, շատերը
բեմի ետեւ են գնում հեղինակին շնորհաւորե-
լու: Վազում է եւ սեղեղանաբար՝ մօտենում է
հեղինակին եւ ոգեւորուած շնորհաւորում, գո-
վելով երկը, ասանկ է անանկ է եւն: Հեղի-
նակը մի հեգնական ժպիտ երեսին, դառնում է
իւր բարեկամներից մէկին եւ ասում:

— Վազն ուրիշ բան կը կարգաք:

Այդպէս էլ լինում է: Դուրս է գալիս յա-
փշտակուած ոնցեղեղանոյ երկայն քննադատու-
թիւնը եւ . . . պիեսը հաւասարեցրած է ոչնչի:
Հեղինակի բարեկամներից մէկը հարցնում է այդ
տարօրինակ քննադատին:

— Պարո՛ն, այդ ի՞նչ է նշանակում, ներ-
կայացման երեկոյ դուք քիչ էր մնում հեղինակի
վզին փաթաթուէիք, իսկ այսօր . . .

Դիտէ՛ք ինչ է պատասխանում քննադատը:

— Ես հիացայ պիեսով, ինչպէս հաւ-
դիական, բայց պարսաւում եմ, ինչպէս ոնցեղ-
զեկն:

Սոսակիցը բարձրաձայն ծիծաղում է . . . քնն-
նադատն իրան արդարացնում է այսպէս:

— Հաւատացէ՛ք, խմբագրութիւնն ինձ
ստիպեց, որ անպատճառ պախարակիմ պիեսը,
որովհետեւ հեղինակը լրագրի բարեկամներից չէ:
Պատկերը պարզ է . . .

Այս տեսակ անարդարութիւն մամուլի կող-
մից կատարվում է բոլոր հեղինակների, բոլոր
գերասանների վերաբերմամբ: Այդ արգէն հայ
լրագիրների արեան մէջ արմատացած մի ախտ
է: Ահա ինչու ուսանողների մէջ մամուլը գրեթէ
ոչինչ ազդեցութիւն չունի թատրոնի եւ գրա-
կանութեան վրայ: Անուն վաստակած գերա-
սանները մեծ մասամբ արհամարհում են նրա
կարծիքը: Բայց նորահաս ոյժերը չեն կարող
անտարբեր մնալ, եւ ահա մամուլը չփոթեցնե-
լով այդպիսիներին, չարաչար մնասում է թատ-
րոնի առաջադիմութեանը: Բարեբաղդաբար,
վերջին տարիները նկատվում է փոփոխութիւն:
Փոքր առ փոքր հայ լրագիրները դառնում են

անաչառ, արգէն զգալով, որ ոչ ծայրայիղ
յարձակումներով եւ ոչ անտեղի գովասանքնե-
րով թատրոնին ծառայութիւն մատուցանել չի
կարելի: Եւ սկսուել է մի նոր, համեմատաբար
լուրջ ուղղութիւն-քննադատական:

• • •

Բայց դառնանք դերասաններին: Մի անա-
խորժ իրողութիւն է, որ հայ դերասանները
չափազանց ծոյլ են: Չունենալով բեմական եւ
գեղարուեստական կանոնաւոր կրթութիւն,
նրանք չեն աշխատում իրանց միտքն ու ճա-
շակը մշակել գոնէ ինքնակրթութեամբ: Իրա-
կանապէս կարելի է ասել, որ հազուադիւրս է
այն դերասանը, որի հետ մի զարգացած մարդ
կարողանար կէս ժամ զրուցել: Դեղարուեստի
տարրական օրէնքներին անծանօթ, նրանք չու-
նեն ե՛ւ գրականական զարգացում: Շատերի
մտաւոր պաշարը մի քանի ժամանակակից պի-
եսներից ղէնը չի անցնում: Կան դերասաններ,
որ չեն հասկանում նոյն իսկ այն պիեսների ի-
մաստը, որոնց մէջ գեր ունին: Կան եւ այն-
պիսիները, որ ո՛չ հայերէն եւ ոչ մի ուրիշ
լեզուով ուղիղ գրել գիտեն: Պիեսների լե-
զուն բեմի վրայ ազճատվում է զարմանալի
բարբարոսութեամբ: Յաճախ լսում ես տակա-
ռապետի փոխարէն զաւառապետ, կամայական
թեան փոխարէն կառնակորուքիւն եւ այլ այս-
պիսի բաներ: Քիչ թէ շատ գրական մաքուր
լեզու հայ դերասանների մի խոշոր մասին հա-
մար հաւատար է չինականին: Հազուադիւրս է
այն դերասանը, որ ներկայացման երեկոյ իւր
գերը ծայրէ ի ծայր անգիր իմանայ: Նոր պիես-
ները փորձվում են հազիւ հինգ-վեց անգամ:
Մի բան, որ եթէ Անտուանին ասես, կ'ապշի:
Դեռ այսօր էլ պատահում են ղէպքեր, երբ
գերասանը բեմ է դուրս գալիս թէ չէ՝ աչքերը
անկում է յուշարարի խցիկի վրայ: Երկու տա-
րուց աւելի է այցելում եւ ֆրանսիական թատ-
րոնը, տեսել եմ բոլոր բեմերը եւ չեմ յիշում,
որ մի ֆրանսիացի դերասան, լինի նա ամենա-
վերջինը, իւր գերը մոռանայ կամ անդրադարձը
(réplique) ուշ տայ: Քսանուլեց տարի այցելել
եմ հայ թատրոնը, եւ չեմ տեսել մի ներկայա-
ցում, որի ընթացքում իւրաքանչիւր դերակա-

տար գոնէ երեք անգամ սխալուած չը լինէր:

Հայ բեմը մինչեւ այսօր ունի սեփական չունի: Այսօր մէկն է ցուցմունքներ անուամբ, վաղը միւսը: Կան դերասան ու դերասանուհիներ, որոնք ոչ մի ցուցմունք չեն ընդունում, համարելով իրանց միանգամայն անսխալ: Խաղի մէջ չկայ սխտեմ, յաջորդականութիւն: Յայտնի դերասանուհիներից մէկը պիտի ամբողջ ընթացքում ծուլօրէն, կարծես, ակամայ, արտասանում է իւր դերը միապաղաղ, առանց աւելնի, առանց խաղի եւ քննչնում հանդիսակալին. մէկէլ տեսար յանկարծ ոգեւորուեց, խաղաց, ծափահարութիւններ կորզեց եւ ինքնագոհ հեռացաւ բեմից: Ասել է, նա իւր դերի այդ կտորի համար էր միայն պահել իւր ոյժերը, մնացեալը ոչինչ, կարելի է աղաւաղել: Այդ ի հարկէ, խաղ չէ, դերասանութիւն չէ, գեղարուեստ չէ . . .

Այս է հայ թատրոնի կացութիւնը մօտաւորապէս: Ինչպէս անսնում էք, նա շատ է հեռու կանոնաւոր թատրոն համարուելու վիճակից, բայց, այսու ամենայնիւ, այսօր անհամեմատ բարձր է, քան տասը-տասնուհինգ տարի առաջ: Հայ Իրամատիական ընկերութեան վրայ է ծանրացած ողորակայ թատրոնի առաջադիմութիւնը կանոնաւորելու պարտքը: Կարող է նա անել այս թէ չէ — չը գիտեմ, բայց ցանկալի է, որ վարչութիւնը իւր եռանդը կրկնապատկի:

* *

Ձայնի սրտաշարժ ճաւրք, հարուստ դիմախաղ, բնորոշ գրիմ, դերի հոգեբանական ուսումնասիրութիւն, ազգու արտայայտութիւն լուռ յոյզերի, տանջանքների եւ բերկրութեան — ահա ընդհանուր խօսքերով Արէլեանի արժանաւորութիւնները: Նրա խաղը անկեղծ է, բնական եւ միշտ բազմակողմանի: Երբեք նա մի դերում չի յիշեցնում իւր մի ուրիշ դերը, ինչպէս դերասանների մեծամասնութիւնը: Նրա ձեւերը, շարժումները, արտասանութիւնը, առողանութիւնը, քալուածքը, ծիծաղը, գրիմը, մի խօսքով խաղի արտաքին ամբողջ երանգը (coloris) միշտ համապատասխանում է ներքինին եւ հաւատարիմ հեղինակի գծագրածին: Արէլեանի հայը հայ է, ուսը՝ ողես, սկանտինաւ-

ցին՝ սկանտինաւցի (Իբսէն), գերմանացին՝ գերմանացի (Հաուպտման, Չուդերման) գէթ այնչափ, որչափ նա կարողացել է անձամբ դիտել կեանքը: Միայն նրա ֆրանսիացին է մի քիչ յետ մնացել, եւ այս թերութիւնն ինքն էլ զգալով, խոյս է տալիս սալօնական դերերից: Բայց ի՞նչ փոյթ, քանի որ նա երբեմն մի շարժումով, մի շեշտով գծագրում է մի ամբողջ, եթէ ոչ տիպար՝ գէթ բնաւորութիւն:

Արէլեանի խաղը պարզ է, ոչ ալակաւն եւ ժամանակակից, նա հայ Անտուանն է: Կեղծ կլասիքականութեան նշոյլ անգամ չը կայ նրա մէջ: Պարզ է եւ հոգեբանօրէն ճիշդ, ուրեմն ե՛ւ գեղարուեստական, վասնզի գեղարուեստի բուն իմաստը պարզութեան մէջ է, այսինքն իրականութեան, կեանքի, հոգեբանական ճշմարտութեան: Ինչպէս խօսքը բանաստեղծի, նոյնպէս ժեստը դերասանի համար մտքի եւ զգացման արտայայտիչն է: Ինչպէս այն կատարեալ բանաստեղծը, որ զգուժ է մանուածապատ բառերի անխմստ կուտակումից եւ ձգտում է իւրաքանչիւր բառին տալ իմաստ եւ զգացում, նոյնպէս ե՛ւ Արէլեանը իւր ամեն մի ժեստին տալիս է իմաստ եւ զգացում: Նա այն ժօնգլիօրներէն չէ, որոնք մտքերի եւ իղէաների աղքատութիւնը եւ զգացումների կեղծութիւնը, մի խօսքով, ստեղծագործական տաղանդի բացակայութիւնը, պարսկական դարվիշների պէս, քողաւորում են փրքուն բառերով, մանուածապատ դարձուածներով, գոռում-գոչիւններով, կուրծք ծեծելով եւ խելապարի ոստումներով: Արէլեանը գրաւիչ է իւր խաղի ներքին հարստութեամբ, իղէայով, ինչպէս տաղանդաւոր բանաստեղծը իւր գաղափարների խորութեամբ, եւ ոչ արտաքին ծամածուծութիւններով եւ գեղեցիկ բառերի սնտեղի կուտակումներով:

Իւր քսանուհնգամեայ գործունէութեան ընթացքում Արէլեանը վերաստեղծել է բեմի վրայ տիպերի եւ բնաւորութիւնների մի երկայն շարք, որոնց մի մասը համամարդկային է, օր. Շէքսպիրի Օթելլօն, Վենետիկի վաճառականը, Շիլլերի Կառլօսը, Ֆրանցը, Ֆերդինանդը, Իբսէնի Շտոկմանը, Հիւգոյի Էյնանին եւ այլն: Նա գնահատուած է ողես մամուլից իբրեւ առաջնակարգ դերասան, որ այժմ չունի հաւասարը հայ բեմի վրայ:

Ահա այսպիսի մի թատրոնական գործիչի յօքնիւանն է կատարուել թիֆլիսում արժանա- վայել կերպով :

ՇԻՐՎԱՆՁԱԴԷ

1907 թ. դեկտեմբերի 20

Պարիզ :

ՀՍՅ ԷՉԵՐ

Էջմիածնայ միաբան եւ ծանօթ բանասէր Մեսրոպ Վ. Տէր-Մովսէսեանց, որ տարիներէ ի վեր կը պատրաստէ հայ ձեռագիրներու ընդհա- նուր ցուցակ մը, հաճեցաւ ձեռագրանկարչական արուեստի իր ճոխ հաւաքածուէն նմուշ մը մեկ- նաբանող յօդուածով մը՝ տալ Անահիտին : Այդ նմուշը մին է նախնեացմէ մեզի մնացած ամե- նէն շահեկան տղբիւմաններէն՝ թէ՛ գեղնորուես- տական եւ թէ՛ ազգային տեսակէտով : Իբր ար- ուեստի գործ, շատ սիրուն կտոր մըն է, նկարին ընդհանուր շարադրութիւնը, անձնաւորութեանց խմբաւորումը, կեցուածքներուն ու զգեստներուն գծագրութիւնը, եւ ամբողջութեան մէջ ցոլա- ցող երկիւղած ու խափուկ շնորհը : Կը յայտնեն քնքուշ փոխակերպի տաղանդ մը : Յիսուսին դէմքը, ճգնաւորական հզօր ու շղուտ գծերով, խորին արտայայտութեամբ, մամուլորապէս ու- չագրու է : զմայելի է արքայական ընտանիքին բոլոր անդամներուն բարեպաշտական միամիտ ու մաքուր նայուածքներուն վերամբարձումը դէպ ի երկնաւոր տեսիլը որ փրկեց վրայ կը ճառագայթէ : Իսկ՝ ազգային պատմութեան տե- սակէտով, գործը մեծապէս հետաքրքրական է, որովհետեւ վաւերական դիմանկար մը կուտայ մեր հին թագաւորներէն միոյն եւ իր ընտանի- քին, ինչպէս եւ որոշ գաղափար մը Ռուբին- կանց արքայական զգեստներուն :

Սրտանց կը ցանկանք որ Մեսրոպ վարդա- պետ միջոց ունենար շուտով սկսելու հրատա- րակութիւնը իր այս կարեւոր եւ բազմօգուտ գործին :

ԿԻՌԱՆ ԹԱԳՈՒՅՈՒ ԱԻԵՏԱՐԱՆԸ

Յունիս ամսից սկսած՝ ահա վեցերորդ ա- միսն է Թուրքիայի վանքերում ու եկեղեցիներ- րում եւ Եւրոպայի մատենադարաններում որո- նում եւ ցուցակագրում եմ հայերէն ձեռագրեր :

Այդքան ժամանակամիջոցում իմ ձեռքով ան- ցան Կիւրական քան 6400 օրինակ մեր նախ- նիքների ինքնագիր վաւերացրած, որոնց հա- գոյնը հասնում է մինչեւ փրկչական դէժ-իմնե- րորդ դարը : Նորագոյնը մինչեւ տասնութնե- րորդը : Այդ վաւերագրերն են որ անխախտա- պատմում եւ պատկերացնում են հայկական պատմական անցեալը, նոքա են որոնց միջոցաւ հնարար է, ուշագիր հետախուզողի համար, քայլ առ քայլ ձեռեւելով, վերականգնել մեր քաղաքակրթութեան պատմութեան մոռցուած էջերը :

Չեռագրի նիւթը՝ մագաղաթ թէ թուղթ, նիւթի կոպտութիւնն ու նրբութիւնը, ձեռագրի գիրը թէ իւր փոխանցումներով՝ երկաթագրից- բոլոր-նօտր եւ շղագիր եւ թէ գրութեան ար- ուեստի նուազ կամ գերազանց նրբութեամբ, մանրաւանդ ձեռագրի մանրանկարչութիւն կը շ- ուած արուեստը, չափազանց ուշադրու են, երբ այդ բոլորը ծառայեցնում էք չափելու եւ ճանաչելու ազգային նաեւ քաղաքական կիսանքի ամենատարբեր վիճակները :

Այդքան բազմաթիւ ձեռագրերի մէջ բաւա- կան շատ են արդէն յայտնի գրուածքների աւելի ընտիր բնագրի եւ հազուադէպ օրինակներ, բայց ընդհանրապէս նոր կամ անծանօթ գրուածքներ եւ կորած հեղինակների երկեր չգտնուեցին : Յատկապէս մեծ հետաքրքրութեամբ եւ լարուած ուշադրութեամբ քննեցի Երուսաղէմի սբ. Յա- կոբայ վանքի հարուստ ժողովածուն, յուսալով որ տարիներից ի վեր ծածկուած եւ մասնազէտ- ներին համարեա թէ անմտաչելի մատենագա- րանը կարող է պարունակել մեծ նորութիւնների

Սակայն, եթէ նորութիւնների ակնկալու- թեան յոյսը չարդարացաւ, այդ ժողովածուի արժէքը առաջնակարգ է իւր սուրբ գրքի կա- ղոյն օրինակներով եւ մանաւանդ մանրանկար- չական արուեստի ամենահազուադէպ նմուշնե- րով : Այդ բանում ժողովածուն դերազանց է նոյն իսկ Էջմիածնի գրադարանից :

Աչքի անցր իմ միւս բոլոր մատենադարան- ները, որոնցից ամենահարուստը Եարիզի Աղ- յին գրատունն է, իւր 320 օրինակով, Երուսա- ղէմի հետ համեմատուել չեն կարող :

Յարմար ամթի թողնելով ժողովածուների առանձնական նկարագրութիւնը, կանխեմք հրա- տարակել առ այժմ մի նմուշ հայկական ման- րանկարչութեան, որ նաեւ պատմական մեծ կարեւորութիւն ունի : Դա Հեթումի որդի Լեւ- ռոն թագաւորի, նրա կնոջ Կեռան թագուհու եւ սոցա հինգ զաւակների պատ- կերն է : Այդ նկարը՝ փայլուն ներկերով եւ ու- կիով զարդարուն, յուսանկարչական վերարտադ- րութեամբ չափազանց նուազ սպաւորութիւն է թողնում բնագրի համեմատութեամբ :

Պատկերի յուսանկարը մենք նկարեցինք մի մագաղաթեայ Աւետարանից, որ գրել է տուել Լեւոնի ամուսին Կեռան թագուհին 211—1272 թուականին ամենագեղեցիկ բոլորագրով : Ամ- բողջ ձեռագիրը մեծ խնամքով ճոխապէս զար-

զարուած է փրկչական անօրինական նկարներով, լուսանցազարդերով և զարդարերով: Բաւական է յիշել որ ամբողջ ձեռագրի մէջ գլխադրերը կամ ոսկրանկար փառագրեր են կամ ոսկրագիր:

Գրիչը իւր հետաքրքիր յիշատակարանում

այսպէս է գրում այս մասին. « Եւ իմ հանկ հանեալ զսա, ետ (Թագուհին Կեռան) ի ձեռն այլում հմուտ և յարգի յարհեստ գրչութեան զարդարել զսա խորանօք և ծագաւէտ վայելչութեամբ և ոսկրատիպ պայծառութեամբ և ետ ի վանսն որ կոչի Ակներ: »

Եւ իմ հանկ հանեալ զսա և ծագաւէտ վայելչութեամբ և ոսկրատիպ պայծառութեամբ և ետ ի վանսն որ կոչի Ակներ:

Կրիկեան Թագաւորութեան մէջ Թագուհիները ինչպէս նաեւ հարուստ ու ազնուազարմ կանայք շատ անգամ են ձեռագրերում յիշատակուում, որովհետեւ նոքա բարի նախանձով լցուած, միմեանցից օրինակ առնելով ի յիշատակ իւրեանց ամուսինները և զաւակները ձեռագրեր էին գրել տալիս և նուիրում վանքերի ու եկեղեցիների: Նոր ցուցակագրած ձեռագրերում յաճախ պատահեց մեզ կարգաւ Զապէլ

Թագուհու, Մարիուն Թագուհու, տամ Ալիծի կամ Տիկին Ալիծի և այլոց անունները: Դոյանից պահուած է Մարիունի պատկերը երկու սարքեր գիրքով նկարուած նշանաւոր Սարգիս Պիծակ քահանայի ձեռքով, իսկ Կեռանի անունը գտանք ոչ պակաս քան չորս ձեռագրերում. երկուսի մէջ նաեւ նրա պատկերը: Կեռան Թագուհուն երկու անգամն էլ նկարել է անշուշտ նոյն նկարիչը, Թորոս Ռոսլին

մականուանեալ : Առաջին անգամ նա նկարուած է իւր ամուսնու , ծիրանածին Լեւոն թագաժողովի հետ , վերջինս պատուէրով ՉժԱ.—1262 թուականին գրուած Աւետարանի վերջում , իսկ միւս անգամ մեր յիշած նկարն է :

Լեւոնի Աւետարանի գլխաւոր յիշատակաւորանի մի մասը կորել է : Երկրորդականներից քաղուած ենք այս սեղեկութիւնները :

« Բարի շատուիդ եւ աստուծով որդին իւր ծիրանածինն պարոն Լեւոն հարն (Հեթում արքային) նմանեալ վարուց , ի նմանի ուսեալ լինէր բարեպաշտոն , աստուածասէր եւ երկիւղած յԱստուծոյ , սիրով ճշմարտութեան եւ ասեցող անիրաւութեան : Որ եւ ըստ յոքունց բարեայ ի նմանէ գործելոց յաւել ՚ի վերայ եւ ստացաւ զգիրս սուրբ զմատնանս այս սրբոյ Աւետարանիս , զարդարեալ սեղեկով սրբով եւ երանց երանց գունով : հրաման տուեալ իմոյ անարժանութեանս Թորոսի մականունն Ռուշին կոչեցելոյ ասնել զայն : »

Չեռագրի գրչի անունն է Աւետիս քահանայ թորոս ծաղկողը կամ նկարիչը Լեւոնին ներկայացրել է մի սիւնազարդ եկեղեցու զանգնած , ձախ ձեռքում բռնած ոսկիակազմ ականակու Աւետարանը : իսկ աջով ցոյց է տալիս այդ սրբութիւնտ : Աւետարանը նա բռնել է մի մեծ արբեշումնայ թաշկինակով , որը շատ պեղեցիկ ասեղնագործ է՝ առիւծներով եւ ազաւնիներով՝ համակինդրոն շրջանների մէջ : Լեւոնի հանդէպ կանգնած է Կեռան իշխանուհին , աջ ձեռում վառած մում՝ բռնած Աւետարանի առաջ , ձախը կարկառած գէպի Աւետարանը :

Երկուսն էլ հագներին ունին երկար շապիկ , բազուկներին բազպան , Լեւոնը գոտեւորուած , իսկ Կեռանը երկար փորուբարով է եւ իբրեւ վերնազգեստ , ծածկել են բեհեզեայ շուրջաւաներ : Լեւոնի շուրջաւոր ունի կոշոր շրջանանման զարդեր նման թաշկինակի զարդերին , իսկ Կեռանինը խաչանման է :

Երկուսի գլխերին նկարուած է ոսկեայ լուսապսակ , իսկ իբրեւ գլխի ծածկոց նոքա կրում են կիսատ թագեր : Կեռանի երեսը բոլորովին բաց է , երկար մազերը գեղեցիկ հիւսուած են եւ մարգարիտներով զարդարուած : Լեւոնի երեսը զժրազգաբար մասամբ եղծուած է : Նրա մազեյն հետեւից կազմում են խոպուպիներ , իսկ երեսը մաքուր է , առանց միրուքի :

Խորանի մէջտեղում նկարուած է «Յս. Բս.» կիսով չափ՝ կրծքից բարձր , ձեռքերը պարզած գէպի երկուսի գլուխները , իսկ խորանների անկիւններում երկու հրեշտակ , զինանշանաձեւ գէպի իրար են դարձած : Յիսուսի գլխի լուսապսակը զարդարած է յունական խաչով :

Պատկերի հանդիպակաց էջի վրայ , ոսկեգիր գեղեցիկ խոշոր երկաթագրով գրուած է այս յիշատակարանը .

« Յոյս իմ քրիստոս էսք յեից . | որ ես իշխան տէր բոլորից : Դուն զստացող քուն բանից . | եւ նուիրող քեզ ի քոյից : ՉԼեւոն ժառանգ թագազարմից . | զաիկին Կեռան իւր զու-

գակից : | Ընգայ ի կեանսդ անվախձանից . | զարձեալ լինել քեզ փառակից : Ամէն : »

Ուղիղ տաս տարի անց , 1272 թուին , Կեռան թագուհին նոյն Աւետիս քահանային է գրել տուել իւր Աւետարանը , եւ յանձնել « հրմուտ եւ յարզի յարհեստ գրչութեան » ոմն ծաղկողի զարդերով եւ նկարներով զարդարելու : Թէեւ գրիչը չի յիշատակել հմուտ ծաղկողի անունը , սակայն ոչ մի կասկած չկայ , որ զաթորոս Ռուշինն է : Ինչպէս որ բացասիկ յաջող բերմունքի պիտի վերագրել այն հանդամանքը , որ սնկորուստ պահուելի են Լեւոնի ու Կեռանի զանազան ժամանակ նկարուած պատկերները , նոյնպիսի բերման արգիւնք է , որ Ռուշինի եւ Աւետիս քահանայի գրած եւ զարդարած բազմաթիւ ձեռագրերից պահուած է մի երրորդը եւս՝ Վարդան եպիսկոպոսի համար ՉժԻ—1266 թուին գրուած մի Մաշտոց :

Երբ այդ երեք գործերը իրար հետ բազաւտուած ենք , ոչ մի կասկած չի մնում , որ երեքն էլ նոյն անձանց գործն է : Ընցի այդ Աւետիս քահանայի անունը գտնուած ենք երեք ձեռագրի յիշատակարաններում , թորոսի անունը Լեւոնի Աւետարանի եւ Մաշտոցի մէջ . ուստի անրացատրելի է , թէ ինչու նրա անունը չի գրուել նաև Կեռանի Աւետարանի մէջ :

Կեռանի Աւետարանի յիշատակարանը բաւական ընդարձակ է եւ հարուստ պատմական տեղեկութիւններով : Սակայն անհրաժեշտ է Աւետիս քահանայի գրածները , մասնաւոր կեռանի ծագման մասին հաղորդածը , վերստուգել պատմական այլ աղբիւրներով եւ լրացնել :

Նրա վկայութեամբ Կեռանը Հեթումի դուստրն էր . « Վասնորոյ աղաչիմ զուեստողը եւ զվայելողսզ սորա յիշել սրտի մտաւք զերիցս երանեալ թագուհին զԿեռան զարմի քն իւրովք . . . եւ զառ ի Քրիստոս հանգուցեալն զհայրն իւր զՀեթում : »

Կեռանը ծագումով Լամբրունեան տանից էր , ինչպէս Չապէլ թագուհու ամուսին՝ Լեւոն թագաւորի հայր Հեթումը . որովհետեւ գրիչը խնդրում է յիշել նաև . « զհանգուցեալն ի քրիստոս զպարոն Կոստանդին զտէր Լամբրունին , զվեծ հնչր բարեպաշտուէոյս Կեռանի , որզի մեծին Հեթմոյ Սեւաստուրիոսի՝ եղբոր տեառն Եերսէսի եւ աստիճանաւ պատուեալ , զի են թագադիրք թագաւորութեանս Հայոց : »

Սյրայիսով Կեռանը իւր ամուսնու մօտ ազգականն էր : Չեռքի տակ աղբիւրներ չունենալով եւ անկարող յիշողութեամբ որոշելու այդ ազգականութեան չափը , կր կամենայի այստեղ չեշտել միայն այդ հանգամանքը եւ մասնաւոր կեռան թագուհու գրասիրութեան աղբիւրը : Սյր ոգով էր նա մտուել իւր հայրական անունը Եերսէս Լամբրունացու թոռը . նոյն սէքն էր գտել Լեւոն իշխանի մէջ : Ուստի , չնայած , որ նա շատ ծանրարեւոնուած էր իբրեւ մար բազմաթիւ զաւակների , — մինչեւ 1272 թ Աւետարանի գրութեան տարին , նա արդէն ունէր 11 զաւակ — , չնայած , որ իւր զաւակների երկուսը

կորցնելով, զգացել էր որպէսկորոյս մօր ծանր վիշտը ևւ իբրեւ թագուհի Հայոց աշխարհի իւր մեծ պարսաւորութիւններն ունէր, սիրում էր գրքեր գրել տալ, ճիւղարար զարդարել ևւ նուիրել նշանաւոր վանքերին ու եկեղեցիներին :

Աւետարանը գրելը մէկ մէկ թուում է նրա բոլոր զուակներին : Ամենից առաջ յիշատակում է Հերոսը թագաժառանգին, յետոյ « զանդրանիկ դուտար նոցա Զապիլը ևւ զեկրորդ քոյր սուրա զԱպիլ », որ վախճանուում են . կինգանի է մնում երրորդ քոյրը, որի անունը չէ գրուած : Որդիներից երկրորդի մասին գրում է . « զգեուարոյս որպէսկն զկոչեցեալն Թորոս, գմիւթարութեան որդին, որ ալժամ առեալ կղեւ պարգեւք աստուածային, առնուլ զնասակ երկարութեան ևւ հասանել մինչեւ ի խորին ծեւութիւն : Զօրութեամբ հզօրին զօրացեալ ևւ առաւել քան զասաւել ընուլ զտեղ նախնւոյն իւրոյ զմեծ(ի)ն Թորոսի . բնդարձակել զաշխարհս Հայոց առնուլ զվրէժս քրիստոնէից ի քանաւարա(?) . նկուն լիցին ի սրտ դորա բնակեալքն ի յեգրպտոս : »

Աւետարանը գրելուց երկու տարի անց . 219-1273 թ. վախճանուում է Լեւոնի Ըրոնվրեն զաւակը, որի մահուանից յետոյ ծնուում է Սեբաս « միւթարութեան որդեակ » :

Յիշատակարանի վերջում աւելացրած է . « Խնդրեցէք յաղօթս ձեր զսանկեայ տղայքն արքայուհոյս զկոստանդին, զՆերսէս, զԱշիկ ևւ զԸրոնրին մնալ անասանելի յամենայն պատանմանց : »

Ահա այս հաշուով Լեւոնն ու կեռանը ունեցել են Ց արու զաւակ ևւ երեք աղջիկ, որոնցից փոքր հասակաւ մեռել էին 2 աղջիկ ևւ մի տղայ, Ռուբէնը, որի անունը յետոյ առեւ էին իրենց վերջի զաւակին :

Առանձնապէս յիշուած են նաեւ Հեթում թագաւորը ևւ Զապէլ թագուհին . յետոյ սորա որդի Թորոս իշխանը պատերազմի գաշտում « քաջակորով զարեամբ նահատակեալն : » Մեծ գովասանքն է տրուած Զապէլ թագուհուն, — ողորմածն, հեզանալն, բարեխարոյ, աղքատասէրն, բազմաբաշխն, լցեալն ամենայն բարութեամբ, մանաւանդ որ նա « ի վերայ ամենայն բարեացն զոր գործեաց յաւել ևւ զայս, զի ես Հայաստան աշխարհին ժառանգ, զի ոչ չըջեցաք անտիրունջս ևւ կամ վարատեալս : »

Ահա այս երկար յիշատակարանից յետոյ, որի էական մասերը քաղուածօրէն առաջ բերանք, 32, 3X23, 5 սանտիմետր մեծութեան մագաղաթի ամբողջ երեսի վրայ նկարուած են Լեւոն թագաւորն ու կեռան թագուհին իրենց հինգ զաւակներով միայն . երեքը աղայ, երկուսը աղջիկ : Պատկերը, ոսկեայ ևւ գունաւոր չրջանակի մէջ պարփակուած, երկու մաս ունի : Վերեւում, օդի մէջ, ոսկեգոյն ճաճանչներով զարդարած երկնակամարում փառահեղ աթոռի վրայ բազմած է Յիսուս, սպիտակ հանգերձ հագած, գրկում ոսկեկազմ, թանկագին քարերով զարդարուն սււետարան, ձեռները տարա-

ծած օրհնելով խաչակնքում է թագաւորի ընտանիքը : Նրա աջ ու ձախ կողմում կանգնած են Աստուածածին ևւ Յովհաննէս Մկրտիչ ևւ բարեխոսում են նոյն ընտանիքի համար :

Այլ երրորդութեան ներքեւում չոգած են Լեւոնն ու կեռանը երկու ծայրերում, մէջն առած իրենց հինգ զաւակներին : Սոքա բոլորը հայացքները վերեւ են դարձրել ևւ զոյգ ձեռները կարկառել են, ալօթական ձեւով, զէպի Քրիստոս, որից ճառագայթածու լոյս է ծագում զէպի նոցանից ամէն մէկը :

Թագաւորն ու թագուհին հագուած են միատեսակ . հարուստ ասեղնապորձ չապկանման երկաթն զգեստ՝ վրան ծածկած արքայական ծիրանին, սպիտակ սամուր քուրքի վրայ : Նոցա պլուխների թապը՝ երկու ան էլ ականակուո, զանաղանուում է նրանով, որ թագուհու թագի կողքերից կախուած են թանգագին քարերի երկու շարան : Թագաւորն ունի թանձր սև միւրուք :

Թագաւորագունների զգեստները՝ տղայ ևւ աղջիկ՝ բաւական միատեսակ են . չապիկ, երկար վերնազգեստ առանց թեւերի ևւ փոքրիկ ասեղնապորձ գլխարկներ . Թագաժառանգի վերնապիտար աւելի թանգապին է ևւ ասեղնագործ, իսկ միւսներինը միագոյն է : Բացի այդ երկու աղջիկը գլուխներին ծածկած ունին երկար շղարչ, թէև երեսները բոլորովին բաց է : Աղջիկները չոգած են մօր մօտ, իսկ աղաները հօրը մօտ, ամենի մօտին գահաժառանգն է :

Թէ առաջի զէպքում, գահաժառանգ Լեւոնն ու սիկին կեռանը ևւ թէ այստեղ նկարը ներկայացնում է իրական պատկերներ . նկարիչը աշխատել է, անշուշտ որչափ կարողացել է, ներկայացնել թագաւորին երկու տարբեր հասակում ևւ տարբեր աստիճաններում նրա իրական կերպարանքով : Իրական են բոլորի հագուստները, գլխի ծածկոցները . որոշ չափով նաեւ դիմագրծութիւնները : Գահաժառանգ Լեւոնը առանց միրուքի է : Ինչպէս նկատեցինք լուսանկարը պժարդարար իսկական մանրանկարի շաա աղօտ պատկերն է վերարտագրում, այլապէս իւրաքանչիւր ոք կը տեսնէր թէ որքան իրական են բոլոր ներկայացրած անձանց հարուստ, բազմազան գոյներով զարդարուն զգեստները :

Նկարչին մի բան չի յաջողուել . նա զբուարանում է վերարտագրելու դիմագծերի տարբերութիւնները : Նրա նկարած բոլոր անձանց դէմքերը յայտնի չափով նմանուում են իրար :

Երկար դարերը ամենուին չեն վիտանել նկարին, որի գոյները այնքան թաքմ են պահուած, որ կարծես թէ նկարիչը նոր է վերջացրել իւր գործը :

Ռոսլին ծագկողը այս ձեռագրում եւս ոտաւաւոր ուզերձ է նուիրել Աւետարանի ստացողին : Դրա համար նա Եւսեբեան կոչուած խորանների կարգում երկու երես զարդարել է խորաններով, մագաղաթի երեսը ծածկել ոսկով ևւ կոպոյտ երկաթագրով գրել իւր ուղերձը : Նոյն ձեւով է վարուել Վարդան եպիսկոպոսի համար գրած Մաշտոցում :

« Տէր իմ Քրիստոս փրկիչ մարդկանս
 եւ քաղաւոր միտ յաւիտեանս .
 Չարժանացեալսն ի քեզ աւետեանս .
 Ահեղն արեւոյն ի Հայաստան .
 եւ զքաղաւիթն նորին Կեռան
 Որ եւ սոսցաւ զԲոյս մասեան .
 Յորժամ փառաւ գառ հայրապետս .
 Ընգալ ի դասս աշակողմեան :
 եւ զՀեթում նոցին որդի .
 Թագածառանգ Հայոց սեռի .
 Պահեա կեանաւ յերկարելի .
 Հանդերձ եղբարք իւրաւ բարի :
 եւ ճնող սց սոցին հոգի .
 Իւրեանց նախնեաւեց եւ յայլ զարմի .
 Ընգալ ի լոյս ընդ գերարփի ,
 եւ հեզ Տէր փառք յաւեանայնի : »

Կեռան թագուհու Աւետարանը ունէր ոսկէ կազմ՝ թանգագին քարերով պահանակուս : Չաւազան գրիչներ փոքր յիշատակարաններով պատմում են, թէ ինչպէս օտարազգիք դերի են սարել, հայ իշխանները յետ են գնել, նորից ոսկով պատել, մինչեւ որ ձեռքէ ձեռք անցնելով մեզ է հասել, անկորուստ պահելով հայ թագաւորի ընտանիքի հազուագիւտ պատկերը :
 ՄԵՍՐՈՊ ՎՍԻՄՅԱՊԵՏ
 Նիս, 1907 թ. 13/27 դեկտ.

« ՀԱՅՐԻԿ » ԻՆ
 ՄԱՀՈՒՍՆ ԱՌԹԻԻ

« Հայոց Հայրիկ »ը իր աչուքները փակեց՝ դեռ չտեսած իր Երազին իրականացումը : Որքան ալ արդէն իսկ կէս-մահացած ըլլար այս վերջերս՝ խոր ծերութեան մը բերած մարմնաւոր ու մտաւոր սկարացմամբ, այդ արտասովոր մարդը դեռ կը շարունակէր կատարել « իր դերը » : մահուրէն քիչ առաջ, Հայոց հարցի մասին խնդրագիր էր ուղարկած էտուարտ թագաւորին եւ Ռուսաց արտաքին գործոց նախարարին (խնդրագիր որուն այս վերջինը պատասխաններ էր համակրանքով), եւ կոչ մը ուղղած էր արտասահմանի Հայոց քարուղիով կուսակցական ստեղծութեանց հարումը ազգանուէր եղբայրական սիրոյն փրկարար հուրին մէջ :

Այդ եղական անհատականութիւնը, որուն մէջ ինչպէս գրեթէ բոլոր « մեծ մարդոց » մէջ, ամէն բան՝ յասկուցիւն ու թերութիւն՝ մեծ էր, նոյն իսկ իբր կաթողիկոս — շահառակ շատերուն կարծիքին թէ այդ վերջին շրջանին մէջ ան միմիայն բացասական կողմեր ղոչցաւ՝ ըլլայ, — նոյն իսկ իբր կաթողիկոս՝ իր վարչական անկարողութեամբ եւ այլ պակասութիւններովը հանգերձ՝ մեծ ժեսթիւր ունեցաւ, այնպիսի ժեսթիւր զոր ինքը միայն կրնար ունենալ, եւ որ միշտ մատնանիչ կ'ընէին իր

մէջ « մեծ մարդը » : Իրեն նուիրած ուսումնասիրութեան մէջ՝ ջանացած էի վերլուծել տարբերը որոնցմէ կը կազմուէր այդ հոյակապ գործիչին մեծութիւնը . իր թերութեանց վրայ խօսել անպատշաճ է այս պահուստ երբ իր արտակարգ դէմքին անհետացումը յաւաստին ակնածանքէ մը ուրիշ զգացում չի կրնար ներշնչել մեզի :

Այն անօրինակ յուզումը զոր յառաջ բերաւ « Հայրիկ »ի մահը ամբողջ հայ ժողովրդին մէջ, գերազանց ասոցացոյցն է — եթէ երբեք պէտք կար այլ եւս ասոցացոյցի — այն շատ մեծ տեղին զոր սն կը գրաւէր Հայոց կեանքին ու սրտին մէջ : Մէկէ աւելի առաջարկներ ներկայացուցան այլ եւ այլ կողմերէ՝ յաւերժացնելու համար Հայրիկի յիշատակը . ասոնց մէջ ամենակարեւորն է այն զոր սուսանայ գործիչներու խումբ մը յղացաւ, — հիմնել « Հայրիկեան Փօստ մը » կրթական գործին մշտապէս նպաստող : Այդ ծրագիրը շատ գեղեցիկ է, նպաստակարար մար, եւ կոչուած է ամենամեծ յաջողութեամբ իրագործուելու : Քայքայ լատարնի մեք Հայրիկը յաւերժացնելու, աւելի քան երբեք կորովով, հաւատքով եւ համերաշխութեամբ շարունակելն է մեր պայքարը՝ մարմնաւորելու համար այն սուրբ Երազը որուն իր ամբողջ կեանքը նուիրեց « Հայոց Հայրիկը » :

Էջմիածնի գահուն վրայ ո՞վ պիտի յաջորդէ « Հայրիկ »ին : Անուն մը մէջաւել գնելէ առաջ, կ'ուզեմ ըսել թէ ինչպէս կ'ըմբանեմ Էջմիածնի դերը մեր ազգային կեանքին մէջ, եւ թէ ինչպիսի մարդ մը պէտք է որ յարմարագոյնն ըլլայ այդ դերին :

Էջմիածնի մեր հին մեծութեանց միակ կենդանի մնացորդն է : Մեր կրօնական գերագոյն սրբավայրն է ան, ու նաեւ մեր Արքեպիսկոպոս Ամեն Հայ, հաւատադիւր կամ անհաւատ, կը յարգէ դայն, եւ պէտք է յարգէ, որովհետեւ ազգային ինքնութեան կանգուն մնացած կութոյնն է ան, ու պիտի շարունակէ ըլլալ՝ ցորքան մեր ազգը քաղաքական ինքնավարութենէ զուրկ մնայ : Հայրիկի մահուան ամթիւ իրենց հրատարակած յաւակցական աղմուկ սողերուն մէջ, Վենետիկի եւ Վիեննայի Միսիթարիանները « Ամենայն Հայոց կաթողիկոս » անուանակոչութիւնը անփոփոխ պահած էին, եւ արդարեւ, եթէ կաթողիկ կամ բողոքական Հայուն համար՝ Էջմիածնայ կաթողիկոսը կրօնական բարձրագոյն հեղինակութիւնը չէ, « ազգին պետն » է, ներկայացուցիչը Գրիգոր Լուսաւորչին, ու Տրդատին, որոնք հայրն են եւ հիմնադիրը բովանդակ քրիստոնէայ Հայութեան : Եւ եթէ ճիշդ է որ Պոյթօսեան մասամբ կը սահմանափակէ մեր այդ հոգեկան վեհապետին անկախութիւնը, այդ սահմանափակումը չ'արգիլուր սակայն մեր կաթողիկոսը վեհապետ մը մնալ, վեհապետ մը որ ինչ ինչ վարչական հարցերու մէջ ողուսական պետութեան գերիշխանութեանը կ'ենթար-

կուրի, ինչպէս մեր Բագրատունիները՝ Արարաց գերիշխանութեան կ'ենթարկուէին, բայց որ ինքնին կը նկատուի ու կը յարգուի Ռուս իշխանութիւններէն ու ժողովրդէն՝ ինչպէս եւ ամբողջ մարդկութենէն՝ իբրեւ Հայ ազգութեան անձնաւորումն ու խորհրդանշանը։ Էջմիածինը այն հիմնարկութիւնն է որով մենք, մեր արգիւնկմանը մէջ, մեզ կրնանք պահ մը հաւասար զգալ ամենահզօր ազգերուն, եւ բարձր իսկ անոնց շատերէն։ անգլիական կամ ռուս եկեղեցին պատկանանքի զգացում մը ունին այդ մեծ Տունին համար, որ իրենցմէ շատ առաջ ընդգրկեց նոր ժամանակներու կրօնքը։ Այն սիրուն ու պատկառելի աւանդութիւնները որ կը ծածանին այդ Տան վերեւ, — գեղանի եւ կորովի Արեւմտուէին որ եկաւ հոն իր արիւնով ոտոցի նոր Գաղափարին ուսնացումը, մեծ ձգնաւորը որ տաներկու տարի ողջ մնաց օձաբնակ քարայրին աղջամուղջներուն մէջ՝ որովհետեւ Հաւատքին ուժը զինքը անպարտելի կը կացուցանէր, երկնաւոր Շողը որ իջաւ հոն իր թեւերուն վրայ կրելով Միածինը որ եկաւ իր ձեռքով իսկ դնել հիմունքը Հայոց հոգեշէնքին, ու յարաւոր պայքարը զոր այդ Տունը՝ ինչպէս խարակ մը մենաւոր՝ կատողած ծովու մը դէմ ցցուած՝ մղեց նոր Աշխարհին թշնամիներուն դէմ, ու մտաւոր բազմամեայ ճիգը զոր այդ Տան մէջ ազգին ու եկեղեցւոյն նուիրուած մտքեր թափած են՝ մեր հայրենի լեզուն, գրականութիւնը, արուեստը ծաղկեցնելու, — այս բոլորը զայն կը լուսապսակին ճաճանջներովը վեհ բանաստեղծութեան մը, որուն անտարբեր չի կրնար մնալ ու եւ է մարդ որ կը սիրէ մեծ ու գեղեցիկ բաները։ Կովկասի բոլոր ցեղերը պատկանանքով կ'արտասանեն Էջմիածնայ աւանդը։ վերջին հայ-թաթարական պայքարներուն միջոցին, մահմետական հրոսակներէն ոչ մէկը մտքէն անցուց զպչիլ Էջմիածնին, ան սրբաւայր մըն է՝ ամենուն համար։ Ան տեսակ մը բարոյական Արարատ է, միւսին դէմը կանգուն, անոր պէս ալեւոր, վեհափառ ու երկնամբարձ։ Այս է գէթ ինծի համար՝ Էջմիածնի տեսական պատկերը, անոր գաղափարական դերն ու նշանակութիւնը իրականին մէջ՝ զայն վարողներուն անկարողութեան հետեւանքով՝ ան մերթ չէ համապատասխանած այդ գերին, ու մերթ շատ վար է մնացած անկէ։ Հայ ժողովրդին պարտքն է ջանագիր ըլլալ որ այդ մեծ հիմնարկութիւնը միշտ մնայ իր դերին արժանի բարձրութեան վրայ եւ շարունակէ տալ բոլոր օգուտը զոր կարող է տալ։ « Հայրիկ »ը մեր ժամանակակից պատմութեան ամենամեծ դէմքերէն մէկն է, բայց իբր կաթողիկոս՝ բացի քանի մը գեղեցիկ ժեսթերէ, ինքզինքը յայտնեց զուրկ վարչական կարողութիւններէ։ Էջմիածինը, ինչպէս եւ Գէորգեան ճեմարանը, իր օրով քառասայնի գրութեան մէջ ինկան։ Հայրիկէն իբր « բանաստեղծ » հովուապետէ մը՝ կը սպասուէր որ Էջմիածինը գրական եւ գեղարուեստական վառարան մը դարձնէր։ այդ յոյսն ալ չիրա-

կանացուց։ իր կաթողիկոսութեան տասներկու տարիներուն ընթացքին, Էջմիածնէն հագր-տաններկու գիրք հրատարակուած է, եւ սակայն միարանութիւնը կը հաշուէր համալսարանական կրթութիւն ստացած տաղանդաւոր ու եռանդուն մտքեր։ Կոմիտաս վարդապետի պէս արուեստագէտ մը՝ եօթը տարուան ընթացքին մէջ՝ երկու փոքրիկ տետրակ միայն կրցած է հրատարակել, եւ այն ալ՝ տպագրութիւնը իր անձնական վտիտ քսակէն վճարելով... Աւելորդ եւ անպատեհ է ծանրանալ այժմ այս կէտին վրայ։ Ինչ որ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ հիմայ, այն է որ Հայոց ազգը պէտք է Էջմիածնայ գահուն վրայ բարձրացնէ անձ մը որ ունենայ 1. ամուր, պարզ ու շիտակ նկարագիր, ամենուն պատկառանք ներշնչել գիտցող։ 2. անկեղծ ու բուռն սէր Հայ ազգին եւ Հայ եկեղեցւոյն համար, լուրջ ծանօթութիւն մեր հին ու նոր պատմութեան, սրտագին ըմբռնում ազգային ճակատագրին։ 3. սէր դէպի հայ գրականութիւնը եւ հայ գեղարուեստը, եւ Էջմիածինը անոնց զարգացման նպաստող մեծ կեդրոն մը դարձնելու փափաք։ 4. անաչառ, անկողմնակալ, ամէն կուսակցութիւնէ եւ հատուածէ ինքզինքը վեր բռնող, ամէն բանի մէջ ամենէն առաջ ազգին ընդհանուր եւ հիմնական շահերը անսնել պիտոյ՞ միտք մը։ 5. վարչական կարողութիւններ՝ Էջմիածնայ նիւթական կացութիւնը բարւոքելու, Ելուսուտը կանոնաւորելու, ներքին բարեկարգութիւնը հաստատապնդելու համար։

Իգմիրեան այն անձն է որ ամենէն աւելի յոյս կը ներշնչէ այս երազուած կաթողիկոսն ըլլալու։ Յանկալի է որ ամբողջ Հայ ժողովուրդը՝ միաձայնութեամբ՝ իր քուէն տայ այդ ամենէն յարգուած ու ամենուն սիրելի անձնաւորութեան։ Տարակոյս չկայ որ արդի պայմաններուն մէջ՝ ռուս կառավարութիւնը կը յարգէ Հայ ժողովուրդին կողմէ միանադոյն յայտնուած այդպիսի ցանկութիւն մը։

Էջմիածինը, այդպիսի խանդոտ, կորովի ու ազգասէր պետի մը ձեռքին տակ, կրնայ եւ պարտի բացի կրօնական սրբաւայրի եւ ազգային Տան հանգամանքէն, դառնալ գրական, գեղարուեստական ու գիտական տաճար մը։

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

ՊԵՐՃ ՊՌՕՇԵԱՆՅԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Հանգուցեալ Պ. Պոռչեանցի թաղման հանդիսի առիթով, անցեալ դեկտեմբեր ամսի ըսկիթներին՝ հայ հասարակութիւնը նորից յիշեց հանգուցեալի անցեալը եւ մամուլի մէջ լիուլի արտայայտեց թէ նորա մահով Հայութիւնը զրկուեց մի այնպիսի աշխատակորից, որ համարեա կէս դարու չափ անդադրում գործել էր կովկասեան Հայերիս կենսակրթական փշոտ ասպարիզում։

Այո՛, նա գործել էր իբրեւ նորաբողոք ան-

դամ « Մ. Աղաբէգեան » եւ « Պետր. Շանշեան » շրջանների, իբրեւ հոսանքուն ձեռներէց « Աղու- լիսեան » կրթական խմբի, իբրեւ հասուն աշ- խատակցող « Փորձի » եւ հին « Մուրճի » շը- ջանների, իբրեւ թեմոսկան տեսուչ հայ զըպ- րոցների, իբրեւ բազմամեայ ուսուցիչ ներսիս- եան Դպրոցի . եւ այս ամենից գլխաւորագոյնը՝ իբրեւ կովկասահայ աշխարհաբար վիպագրու- թեան անդրանիկ « ծաղկեցնողը », որպէս զի չ'ասենք « նախահայրը » : Ինչպէս հանգուցեալի յորելեանի առիթով, նոյնպէս այդ սգալի հան- զեսով հայ գիտակից դասը նորից ապացուցեց որ չէ մոռացել « Սօս եւ վարդիթերը », « Կոռա- ծաղիկը », « Սաքօն », « Բզղէն », « Շահէնը », « Յեցերը » եւ այլն, եւ թէ չ'նայած այդ քեր- թուածների այս կամ այն պակասութիւններին, զորանց տաղանդաւոր հեղինակի անունը դեռ շատ ժամանակներ անջնջելի պիտի մնա իւր յիշողութեան մէջ :

Մասնաւորապէս հայ գրականութեան ծա- ոայող տեղին « Անահիտ » թերթի խմբագ- րութիւնը, մասնակցելով հայ հասարակու- թեան եւ հայ մամուլի սուղին, մեր բեղմնա- ւոր վիպասանի մահուան առիթով, իւր փա- վագը յայտնեց ինձ, իբրեւ հանգուցեալի վաղեմի բարեկամին եւ անցեալ ամառ կիպօ- վօզակում նորան բժշկողին՝ մի քանի համառօտ յիշողութիւններս տալու թերթին՝ հանգուցեալի գէթ վեր ի տարուայ կեանքից : Այդ բանը առիթ տուեց ինձ նայելու ողբացեալ Պերճ բա- րեկամիս վերջին տարին ինձ գրած նամակ- ները : Ո՛չ իմ զրիչը եւ ո՛չ մի օտար զրիչ չ'պիտի կարողանային հանգուցեալին հոգեկան զրութիւնը եւ վերջին տարիների առջորուհիները եւ վիշտերը այնպէս արտայայտել, ինչպէս ինքը արած է իւր մի նամակում, արտացո- լացնելով միեւնոյն ժամանակ շատ գողտրիկ զգացումներ բարեկամութեան մէջ եւ նոյն իսկ իւր ամբողջ գաւառանքը կամ աշխարհահայ- եացքը այս կամ այն բարեմտութեան մէջ :

Ահա՛ այդ նամակը .

Թե՛նեհ, 15 ապրիլի 1906 (հին տոմար)

« Սիրելի բարեկամ ,

« Նոր չէ մեր բարեկամութիւնը, երիտա- « սարգութեան վառ զգացմունքների արգասիքն « է, երկուստեք սողորուած անկեղծ ազդա- « սիրական համերաշխութիւնն է, որ մինչեւ « ցայսօր սիրալիր սիրով մեզ կապած պահում « է : Այդ կողմանէ ես աներկմիտ էի եւ կը « մնամ մինչեւ մահս :

« Գալով Փարիզում մի քանի օր ունեցած « սրտեանդ տեսակցութիւններիս, քո եւ քո- « յայնոյ քաղցր եւ գորովալից ընդունելու- « թեանը եւ ամենամտերմական հիւրասիրու- « թեանը, ես այսքանը կ'ասեմ, որ արկածալից « եւ չարաբատտիկ ծերութեան օրերում ամե- « նամեծ մխիթարութիւնը գտայ օտարութեան « մէջ ձեր տանը : Սրտաբեկ, յուսահատ իմ « մեծ կորուստներիս առթիւ, ես ոչ մի հան- « գամանքում եւ ոչ մի շրջանում իմ դառնա-

« ցած սրտին այն մխիթարանքն ու սիրտանքը « չըզտայ ինչպէս այդ կարճ միջոցում ձեր ըն- « տանեկան շրջանի մէջ, Հաւատա՛ ինձ, Աւե- « տիք ջան, անդին ամուսնոյս կորցրած օրից՝ « վերադիր անդրանիկ աղայիս անբաղդութեան « ժամից, առաջին անգամը ձեր տանը իմ սիրտս « բացուեց, իմ երեսս անկեղծ ծիծաղ եկաւ : « Այդ քո խանդավառ արտայայտած սէրն էր, « այդ ազնուափայլ տրկնոջ կողմից հարազատ « քրոջ չափ ցոյց տուած մտերմական համակ- « րանքն էր, այդ հարազատ գաւակներիդ պարզ « եւ անշինձու մտերիմ խանդաղատական ըզ- « զացմունքներն էին : Ես երբէք չեմ մոռանալ « թաթախման երեկոյնի Մարգարիտի եւ Շու- « շանիկի նուագը, երգն ու պարը : Այդ ամենը « ես վերագրեցի երեխաներիդ կողմից ինձ ու- « բախացնելու, վշտացած սրտիս փոքր ինչ « բուժիչ բալլամ զնելու ջանքին, որը արդա- « ղեւ խիտ նպաստակայարմար եղաւ : Սուտ « չըկայ խօսքումս . կարծես այն օրից սկսած՝ « ես սակաւ առ սակաւ վերակենդանանում եմ . « թէեւ այժմ, ինչպէս տեսնում ես, անկապ ու « խեցրեկ կարճ նամակիցս, դեռ շատ չուտ է « ինձ գրիչ ձեռք առնելը, բայց զգում եմ, որ « գուցէ մի օր եւ այդ կորուստը յետ բերեմ, « մանաւանդ եթէ թշուառ Պոռչիս (1) մի ա- « նակնկալ ազատութիւն շնորհուր, որի համար « ես հաւատա եւ յոյս կորցրած եմ, ախմէխով « անիրագործելի՝ քաղաքականութեան աջ ու « ձախ տատանմունքները :

Գոյգ՝ ՊԵՐՃ ՊՈՅՆԱՆՅ

Պերճի այս նամակին ես պէտք է ուելա- ցընեմ համառօտ կերպով հետեւեալ մի երկու յիշողութիւններս :

Հանգուցեալ բարեկամիս երկար տարիների խիտ փափաքներից մէկն էր ճանապարհորդել Արեւմտեան Եւրոպա, մի ժամանակ այստեղ մնալ ու իւր աչքերով գիտել քաղաքակրթուած աշխարհի կեանքը : Այդ փափաքը կատարուեց 1906 թուին : Եկաւ եւ իւր երկր զաւակների հետ տեղաւորուեց Ժընև քաղաքում : Այնտե- ղից գարունքին եկաւ Պարիզ մեզ այցելութեան եւ այս միջոցին յաջողուեց ապահովել իւր էաջի որդու ուսման թոշակը բարերար Ա. Մանթաշ- եանի առատաձեռնութիւնից : Դժբաղդաբար, Ժընև եղած ժամանակ, երեւի, կեանքի ան- սովոր պայմաններից, հանգուցեալը ճարեց այն յարատեւ « դիզեկտի » հիւանդութիւնը, որ վերջ ի վերջոյ նորան գերեզման տարաւ : Այս կերպ՝ մեր սիրելի վիպասանը Ժընև գալով, կարելի է ասել այլարանօրէն՝ թէ նմանութիւն ունեցաւ թիթեռնիկին, որ լոյս է պտուում : Լոյսին է թռչում եւ լոյսից այրվում . . .

Անցեալ ամառուան սկզբին՝ նորից հանդի- պեցինք բարեկամիս հետ Կիւլօվօզակում : Խըղ- ճալին բոլորովին կ'մախք էր դառել եւ կարելի էր ասել թէ՛ մահամերձ էր : Ոչ մի դեղ ու ճար այլիս նորս ստամոքսը չէր ընդունում : Բոլոր

(1) Պոռչեանցի որդին Պոռչ արքայուած է՝ առաս- կան յեղափոխութեան ամենատաք օրերուն :

իմ յոյս « դիեռայի » վրայ էր, որ նպատակա-
 յարմար կերակուրներով կարողանայինք մենքել
 եւ բուժել հիւանդ գործարանը : Սակայն այս-
 տեղ էլ սկզբում այդ բանին մեծ դժուարու-
 թիւններ կային հանգուցեալի մենակութեան
 պատճառով : Բարեբաղդաբար շուտով վրայ հա-
 սաւ իբրև պահապան հրեշտակ հանգուցեալի
 մեծ դուստր, աիկ Պերճանոյ՝ Տիգրանեանց,
 որը խիստ կերպով, համաձայն իմ պահանջների
 « դիեռայ » պահել տալով իւր սիրելի հօրը,
 մեծապէս նպաստեց մեր հոգացողութեանը եր-
 կարացնելու Պոռչի կեանքը, որը այնու ամե-
 նայնիւ աւելի չտեւեց, աւա՛ղ, քան մինչեւ
 անցեալ աշունքի վերջը . . .

Հանգիստ սակորներին՝ Պերճ Պոռչեանց ա-
 նունով ազգին յայտնի եւ սիրելի եղած՝ Աշտա-
 րակեցի Յովհաննէս Տէր Առաքելեանին :
 Բժշկապետ Ա.Ի.Տ. ԲԱ.ԲԱ.ՅԵԱՆ

Վ Ե Ր Յ Ի Շ Ո Ւ Մ

Կը փըչէ հովը Թեթեւ .
 Կարծեմ Թէ բու շունչդ է այդ
 Բայց սեւ հոգիս ինչո՞ւ
 Կը ճընշուի անընդհատ :

Խաւարը կուլայ լըռին ,
 Անմուրազ հոգիդ է այդ .
 Խորտակուած հոգիս ալ
 Լաց ունի յուսահատ :

Նուսինը կ'հըսկէ վերէն ,
 Քու աչքըդ է այդ անփակ .
 Օ՛հ, ինչո՞ւ տամուկ է ,
 Ի՛նչ արցունք ունի տաք :

Ես ալ հոս չեմ քընանար ,
 Կը լալիմ ցայգ ու ցերեկ .
 Պատկերդ սիրալիր
 Չեմ մոռնար ես երբեք :

ՄԱՆՈՒԷԼ ՄԻՐԱՔԵԱՆ

Ք Ր Ո Ն Ի Կ

— Խրիմեան Հայրիկի յիշատակին համար
 հանգիսաւոր հոգեհանգիստ կատարուեցաւ Փա-
 րիզի Հայոց եկեղեցւոյ մէջ : Ներկայ էր խուռն
 բազմութիւն : Մեսրոպ վարդապետ Տէր Մով-
 սէսեանց, որ կը պատարագէր, իմաստալից քա-
 րոզով մը ուրուագծեց մեծ վախճանեալին կիսա-
 քըն ու գործը : Փարիզի Հայ Աշխատաւորաց

Միութիւնը սարքեց սգահանդէս մը Խրիմեան
 Հայրիկի յիշատակը պատուելու համար . Պ.
 Մալումեան, եռանդոտ բանախօսութեամբ մը
 պատկերացուց Հայրիկի գործունէութիւնը :

— Պերճ Պոռչեանցի մահը խոր վիշտ պատ-
 ճառեց ամէն անոնց որ կը ճանչնան այդ ինք-
 նատիպ գրագէտին ստուար ու կարեւոր գործը
 Այդ գործը մեր ժամանակակից գրականութեան
 ամենէն բնորոշ ու համեղ բաժիններէն մին կը
 կազմէ . անոր մէջ ազգայ սերունդները պիտի
 գտնեն հարուստ ու ճշգրիտ տեղեկութիւններ
 հայ գիւղացւոյն հոգեբանութեան, բարբերուն,
 աւանդութեանց եւ լեզուին վրայ, եւ այդ գոր-
 ծին մէջ կան մասեր համեղ, սրամիտ, կրա-
 կոտ, քնքոյշ, որոնք իրենց ինքնուրոյն ու
 սիրուն հրապոյրով ու զուտ հայկական գրոջմով
 մշտապէս կենդանի պիտի պահեն իւր գրագէտ
 Պոռչեանի անունը :

— Փարիզի Հայկական Միութեան անօրէն
 խորհուրդը Մշակին ուղղած երկու համակներով
 արտայայտեց Միութեան ցաւակցութիւնները
 Խրիմեան Հայրիկի եւ Պոռչեանցի մահուան
 առթիւ, ուղարկեց 200 Քրանք Հայրիկի յիշա-
 տակն յաւերժացնող կրթական ձեռնարկի մը
 ի նպաստ, ուղղեց նաեւ շնորհաւորական նա-
 մակ մը եւ 200 Քրանքի նուէր մը ծանօթ դե-
 րասան Յովհաննէս Աբէլեանին՝ իր քսանեւ-
 հինգամեայ տաղանդաւոր ու բազմարդիւն գոր-
 ծունէութիւն յոբելեանին առթիւ որ տօնուեցաւ
 վերջերս :

— Պ. Չօպանեան հայ բանաստեղծութեան
 մասին բանախօսութիւն մը արտասանեց, յու-
 նուար 5ի իրիկունը, Նանսիի Համալսարանին մեծ
 ամփիթատրին մէջ՝ նախապահութեամբ իրաւա-
 գիտութեան Ֆաբիլթէին պատուակալ ուսուց-
 չապետ Պ. Լըտէրլէնի :

— Իր մահուընէն քիչ առաջ, Ամենայն Հու-
 յոց կաթողիկոսը զիմած էր Կովկասի փոխարքա-
 յին՝ արտօնութիւն խնդրելով ի նպաստ Թըքա-
 հայաստանի թշուառ Հայերուն մեծ հանգանա-
 կութիւն մը բանալու . չէ մտցում որ հայ-
 կական ջարդերէն անմիջապէս յետոյ, մեր Կով-
 կասի եղբայրները ձեռնարկեցին նմանօրինակ
 հանգանակութեան մը, բայց Կալիցին փութաց
 արգիլել զայն եւ հաւաքուած գումարն ալ յու-
 փշտակեց : Արդի փոխարքան, Վորոնցով-Տաշ-
 քով, որուն ազնիւ բնաւորութիւնը եւ անկեղծ
 եւ ուշիմ հայասիրութիւնը ծանօթ են, համակ-
 րանքով թոյլ տուած է որ այդ հանգանակու-
 թիւնը ազատօրէն կատարուի . հանգանակիչ
 մասնախումբ մը կազմուած է արդէն, որուն
 մէջ կը տեսնենք հանրածանօթ եւ համակրելի
 անուններ . ստացած ենք այդ մասնախումբին
 կողմէ կոչ մը, զոր կը հրատարակենք սուրիւ .
 յայտնի է այն ծայրայիտ թշուառութիւնը որ կը
 սիրէ Թըքահայաստանի մէջ եւ որ շատ անգիր
 ժողովուրդը կը բռնադատէ ուղղապահ գաղ-
 թումին . ամէն սնունք որ կը սիրեն իրենց ազգը
 եւ կ'ուզեն անոր հանդէպ կատարել իրենց
 պարտականութիւնը, պէտք է ուղարկեն իրենց

Նուիրատուութիւնը այն հասցէին որ տրուած է կոչին մէջ :

Կ Ո Չ

ՀԱՆԳԱՆԱԿԻՉ ՄԱՍՆԱԺՈՂՈՎ.

Ի նպաստ Թիւրքական Հայաստանի
ստուպեայ հայերի

Վերջին ժամանակներս Թիւրքական Հայաստանի ամեն կողմերում սիրում է սարսափելի կացութիւն, որ առաջ է եկել հունձի պակասութիւնից, բնական աղեսներից, ինչպէս են երկրաւարժը, հրդեհը եւ այլն, եւ ընդհանրապէս երկրի սննտական վերին աստիճանը աննպաստ պայմաններից :

Ամենայն Հայոց հանգուցեայ Կարողիկոս Խրիմեան Հայրիկը, ի նկատի ունենալով Թիւրքական Հայաստանի հայ ժողովրդի այդ ողբալի դրութիւնը, միջնորդութիւն եւ յարուցել Նորին Կայսերական մեծութեան Կովկասի Փոխարեայ կոմս Վորոնցով-Դաւիդի մօտ, որպէսզի բոլորով ընդհանուր հանգանակութիւն բանալ ի նպաստ Թիւրքական Հայաստանի մեր սովեայ եւ բազմակարօս եղբայրներին : Փոխարեայ կոմս Վորոնցով-Դաւիդ 1907 թ. հոկտ. 17 քւակիր եւ No 22311 իր գրութեամբ յայտնել է Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կարողիկոսին, որ ներքին եւ արտաքին գործերի մինիստրների հաւանութեամբ արտօնում է հանգանակութիւն այս նպատակով եւ հաստատում է հանգուցեայ Կարողիկոսի կողմից առաջարկված Հանգ սնակիչ Մասնաժողովը, որ գտնվում է Թիֆլիսում (այս Մասնաժողովը ընտրվեց եւ հաստատվեց կարողիկոսական կոնգրակով այս տարվայ մայիսին) եւ բաղկացած է հետեւեայ անձերից — պ. պ. Առաքելեան Հաբարձում, Արաքսանեան Աւետիս, Արդուբեան Խրանունի Սօֆիա, Կափեան Կարբիկ, Չաւեն Տիգրան, Մարտիրոսեան Տիկին Հայկանոյ, Մելիք-Ազարեան Ալեքսանդր, Յարութիւնեան Սամսոն, Սարուխանեան Առաքել, Սեփանեան բժիշկ Կարապետ, Վերվիլեան Իրիսափոր եւ Բալանբար Ալեքսանդր :

Հանգանակիչ Մասնաժողովն ընտրել է իր դիւանը, այն է — Ալեքսանդր Մելիք-Ազարեան՝ նախագահ, Սամսոն Յարութիւնեան՝ փոխ-նախագահ, Առաքել Սարուխանեան՝ գանձապահ եւ Համբարձում Առաքելեան՝ ֆարսուզար :

Հանգանակիչ Մասնաժողովն այժմ, սկսելով իր գործունէութիւնը, դիմում է հայ հասարակութեան բոլոր խաւերին եւ կոչ է անում չը զլանալ իր նպաստները՝ Թիւրքական Հայաստանի բազմակերպ աղեսներից ստուպոյղ եւ կարօտութեան վերջին ծայրը հասած հայ ժողո ռդին :

Մասնաժողովի բոլոր անդամներն ընդունում են իրանց մօտ նուիրաբերութիւններ : Օսար ֆալաֆներից նուէրներ կարելի է ուղարկել Մասնաժողովի գանձապահի անունով, որի հասցէն է՝ Tiflis, Sociéte Mantacheff & Cie. A. Saroukhan.

Ստացված նուիրատուութիւնների եւ Թիւրքական Հայաստան ուղարկված դրամական նպաստների մասին պարբերաբար հաւել կը ներկայաց ի հասարակութեան՝ լրագրութեան միջոցով :

— Ռուսահայ ծանօթ գրագէտ եւ հրատարակագիր Լեօն քանուկինգամեայ գործունէութեան յորելիանը տօնելու համար յառաջիկայ ապրիլին, Թիֆլիսի մէջ կազմուած է յանձնաժողով մը՝ նախագահութեամբ Ա. Ահարոնեանի : Կոչը զոր այդ յանձնաժողովը կ'ուղղէ հայ հասարակութեան, կը յիշատակէ ոչ միայն Լեօն բազմաջան գործունէութիւնը որով հայ գրականութեան երկայն տարիներէ ի վեր ծառայութիւն մատուցած է իր հմտակից երկասիրութիւններով, այլ եւ անոր անողջական ցաւալի կացութիւնը եւ նիւթական անապահով վիճակը, եւ կը հրաւիրէ գրականութեան բարեկամները նուիրատուութիւններով մասնակցիլ այս յորելեանական տօնին եւ « հնարաւորութիւն տալ յորնաջան յորելեարին նիւթական հոգսերից ազատ՝ այսուհետեւ եւս շարունակել իր այնքան բեղմնաւոր, այնքան հանրաշահ աշխատութիւնը հայ մտքի ասպարիզում : »

Կը յուսանք որ հայ հասարակութիւնը պիտի գիտնայ արժանաւորապէս պատասխանել այս կոչին :

Նամակ, հեռագիր եւ նուէր ուղարկել Յանձնաժողովի քարտուղար Պ. Յ. Կոչարեանին :

Մեկ ֆանի օրէն յոյս կը տեսնէ

Ա. ՉՈՊԱՆՆԱՆ

ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐ

1889—1907

Արշաղոյս. — Ժամերուն կարաւանը. — Անձկութիւն. — Տեսիլներ. — Գիշերին մեջ. — Բլուրին վրայ.

Տպագր. Տ. ՏՈՂՐԱՄԱՃԵԱՆ

Գին 5 ֆրանկ

Այս հատորը տպուեցաւ՝ նիւթական աջակցութեամբ Պ. Իալիթ Աւան-Իւզրաչեանցի :

Առանձին գրքոյկի ձեւով յոյս տեսաւ

Դ. ՎԱՐՈՒԺԱՆ

Զ Ա Ր Դ Ը

(1895—1896)

Տպագր. Տ. ՏՈՂՐԱՄԱՃԵԱՆ

Գին 50 սանթիմ

Le Gérant : FRÉDÉRIC MACLER
Imp. D. DOGHAMADJIAN
18, Rue des Gobelins, Paris.

Տ Ա Ր Ա Յ Ե Ա Ն

Հ Ա Յ Դ Ե Ր Չ Ա Կ Փ Ա Ր Ի Չ

45, Rue de Rochechouart, 45.

Կը յայտարարե քե Փարիզի կարելուր դերձակներու մօտ իբր ձեռող ծառայելի յետոյ, այս անգամ հաստատած է արանց եւ կանանց յատուկ դերձակութեան ճիւղ մը ուր կը գտնուին նաեւ մուսակներու ընտիր տեսակներ :

Կը խոստանայ քե ապրանաց ընտիր տեսակներով եւ քե ճաշակաւոր ձեռուածով, իր յաճախորներուն ամենեկն դժուարահանեցն իսկ լիովին գոհացնել :

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն Ա Ն Ա Հ Ի Տ

- Թիւ 1. — Անարոյ Յրանս . Եպիկուրի պարտեզը, (Հատուածներ), Թարգմանեց Ա. Զօպանեան, հեղինակին կենդանագրով . Գին 1 ֆրանք.
- Թիւ 2. — Այֆրէս Տը Վիկեիի Քերթուածները, հեղինակին կենդանագրով, Թարգմանեց Ա. Զօպանեան : Գին 1 ֆրանք.
- Թիւ 3. — Օւնար Խայեալի Քառեսակները, քննական ուսումնասիրութեամբ մը պարսկերէն բնագրէն Թարգմանեց Գ. Փառնակ . Գին 3 ֆրանք :

Հ Ր Ա Տ Ա Ր Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ի « Ա Ն Ա Հ Ի Տ » Ի

- Թիւ 1. — Նահապետ Բուշակի Իրւանք, սիրոյ երգեր, խրատական եւ այլաբանական երգեր, պանդուխտի երգեր. Գինական ուսումնասիրութեամբ մը հրատարակեց Ա. Զօպանեան. 3. ֆլ.
- Թիւ 2. — Մկրտիչ Պեշկոպաշեանի Քերթուածներն ու ճառերը, ծանօթագրութիւններով հրատարակեց Ա. Զօպանեան . 4 ֆր. 50

Յ Ր Ա Ն Ս Ե Ր Է Ն Դ Ր Ք Ի Ր

LES MASSACRES D'ARMENIE, témoignage des victimes; recueil de lettres, traduites en français par A. TCHOBANIAN: préface de GEORGES CLEMENCEAU, Librairie du Mercure de France. 3 ֆր. 50

L'ARMENIE, SON HISTOIRE, SA LITTÉRATURE, SON RÔLE EN ORIENT, par A. TCHOBANIAN, avec une introduction d'ANATOLE FRANCE. Librairie du Mercure de France, 1 ֆր.

ZEITOUN, DEPUIS LES ORIGINES JUSQU'A LA GRANDE INSURRECTION DE 1895 par AGHASSI: Traduction française d'A. TCHOBANIAN: préface de VICTOR BERARD Librairie du Mercure de France. 3 ֆր. 50

POEMES ARMÉNIENS ANCIENS et MODERNES, traduits en français par A. TCHOBANIAN, et précédés d'une étude de GABRIEL MOUREY sur la Poésie et l'Art arméniens. 2 ֆր.

CHANTS POPULAIRES ARMÉNIENS, traduction française avec une introduction par A. TCHOBANIAN; préface de PAUL ADAM. Librairie Paul Ollendorff. 3 ֆր. 50

Ouvrage couronné par l'Académie Française

ԱՆԱՀԻՏ Ի բաժանորդագրութեան պայմանները

ԱՆԱՀԻՏԵ կը հրատարակուի ամիսը անգամ մը :

Բաժանորդագինն է տարեկան՝ 10 ֆրանք (Ֆրանսա), 12 ֆրանք (օտար երկիրներ), 2 տոլար (Ամերիկա), 2 ռուպլի (Ռուսիա) :

Վեցամսեայ՝ 5 ֆրանք (Ֆրանսա), 6 ֆրանք (օտար երկիրներ), 1 տոլար (Ամերիկա), 3 ռուպլի (Ռուսիա) :

Ցօղուած եւ բաժանորդագինն դրկել հետեւեալ հասցէին,

A. TCHOBANIAN

17, Rue La Bruyère

Paris

« ԱՆԱՀԻՏ » Ի ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐԸ

Թիւիս	Պարոն Լեւոն Մելիք-Աղամեանց Օրբելեան փողոց, Թիւ 24
Բագու	» Ստեփան Ալչըճեան
Ռուսնուզ	» Գառնիկ Մաղմանեան
Գանիք	» Միհրան Աբգարեան
Ճիլիպէ	» Թազուր Հինդլեան
Դաւրիզ	» Վ. Բժշկեան
Ռօֆեկրն	» Տ. Մսաճեան
Իսր Բեմպրին	» Գարրիէլ Մուշեղեան
Իսր Ռօքրքուուն	» Կ. Մալխասեան
Սէնքրըլ Չօլօ	» Նշան Մինասեան
Չիխօ	» Ս. Մուրատեան
Նեցուէ	» Յ. Արողեան
Ռուքր	» Յարութիւն Տ. Խաչոյեան
Ճէզնօ	» Գ. Նալպանտեան
Նիւ Պրիքէյն	» Ս. Սաչաթլեան
Փրովիեկն	» Աւագ Կարապետեան
Նիւ, Վարֆ	» Եղիա Գուգուճեան